

DE LAKENFABRIEK SCHEIBLER, RONSTORFF, RAHLEN-
BECK TE DALEM (1774-1890): EEN VOORBEELD VAN
INDUSTRIALISATIE OP HET PLATTELAND

door

RENÉ LEBOUTTE

De industrialisatie van het platteland neemt een belangrijke plaats in in de geschiedenis van de industriële revolutie.

Hoeveel in de directe omgeving van grote centra, zoals Verviers, Charleroi, Luik of Gent gelegen dorpen, hebben niet hun eigen nijverheid, hun eigen fabriek gekend? Wat is daar thans nog van over? Enkele gebouwen, die nu dienst doen als opslagplaats of garage, een vijver met daaraan aansluitend een half gevuld kanaaltje, een gedeelte van een spoorlijn overwoekerd door onkruid . . . Enkele aanduidingen in het kadaster en in de hypotheekregisters, enkele akten verscholen in de protocollen van een notaris . . . Kortom, de historicus vindt heel vaak slechts enkele schakels van een lang geleden verbroken keten terug. Toch heeft hij soms geluk, zoals in het geval van de lakennijverheid te Dalem.¹

Waarom zijn de gevolgen van de industriële revolutie eerder voelbaar geweest in Dalem dan in een ander dorp? Omdat deze vraag nogal belangrijk is, kunnen wij er niet aan voorbijgaan. Om inzicht te krijgen in het vraagstuk waarom dit verschijnsel zich voordoet op deze of gene plek en niet ergens anders, is een uitgebreid en zeer nauwkeurig onderzoek nodig. Wij zullen ons hier beperken tot één specifiek geval: de ontwikkelingen in het dorp Dalem, ook al moet de ontwikkeling van het bedrijf Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck bestudeerd worden als een voorbeeld van

¹ Het archief van het bedrijf Rahlenbeck werd gered en bewaard door een van de vroegere eigenaren van het huis van Rahlenbeck te Dalem, de heer Danse. Ik wil hierbij de familie Danse, die zo vriendelijk was ons dit dossier ter beschikking te stellen, van harte dank zeggen. Het bestand wordt nu, zoals de heer Danse het heeft gewild, bewaard in de bibliotheek van de Faculté de Théologie Protestante te Brussel, waar zich ook alle publicaties van Charles Rahlenbeck bevinden. Tevens dank ik Prof. Hélin van de Universiteit van Luik voor zijn talrijke aanwijzingen.

industrialisatie, dat deel uitmaakt van een groter geheel: de textielnijverheid in de regio Verviers, Eupen en Monschau en niet als plaatselijk gebeuren. Vergeleken met de grote fabrieken te Verviers zou de fabriek te Dalem kunnen overkomen als een zeer bescheiden onderneming. We zullen pogen aan te tonen, dat dit geenszins het geval was en dat het hier wel degelijk ging om een fabriek, die deel uitmaakte van de snelle industriële ontwikkeling in het Neder-Maasgebied in de vorige eeuw.²

1. Bronnenkritiek

Dit artikel is hoofdzakelijk gebaseerd op archiefstukken, die toebehoord hebben aan de familie Rahlenbeck.³ Het gaat hier om vier soorten documenten, die gediend hebben als bewijsmateriaal:

a) Een aaneensluitende reeks van notariële akten van koop en verkoop van grond en ander onroerend goed (1772-1898). Voor het merendeel betreft het eensluitende afschriften, afgegeven door de notaris en voor het einde van de 18e eeuw om uittreksels uit akten, ingeschreven bij het Hoog Gerechtshof van de Stad en het Graafschap Dalem. Deze akten staan ons toe de ontwikkeling van het bij het bedrijf horend grondbezit na te gaan.

b) Een serie documenten uit privé bezit, betreffende de oprichting en de ontbinding van firma's (1777-1850). Vanwege hun aard moesten deze documenten vertrouwelijk blijven en konden ze niet gepubliceerd worden. Hierdoor kunnen we de geschiedenis schetsen van de firma's, die achtereenvolgens het beheer voerden over het lakenbedrijf.

c) Een serie brandverzekeringopolissen:

— Twee polissen (1833 en 1836) met verschillende aanhangsels zijn afgegeven door het Brussels agentschap van de *Compagnie des Propriétaires Réunis*. In deze documenten vindt men een opsomming van de gebouwen met hun bestemming, hun inventaris en een schatting van de waarde der roerende en onroerende goederen.

² Dalem, behorend tot het arrondissement Luik, is hoofdplaats van het canton, en 4 km van Visé op de rechteroever van de Maas gelegen. Over de industriële revolutie van deze streek zie: Robert Demoulin, *Le bassin mosan pendant la première moitié du XIXe siècle*, in het *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois*, t. LXIII, Tongres, 1939 en Charles Bihot, *Le Pays de Herve. Etude de géographie humaine*, in het *Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers*, 1913.

³ Voortaan zullen we, wanneer we naar dit dossier verwijzen, de afkorting D.R. gebruiken (dossier Rahlenbeck).

– Een voorstel van de firma Rahlenbeck tot hernieuwing van de brandverzekeringsspolis (\pm 1837), voorzien van een gedetailleerde schets van de fabriek met een zeer volledige beschrijving.

– Vijf plattegronden, te dateren tussen 1825 en 1837, waarop de ligging van de gebouwen, die genoemd worden in de inventarissen behorend bij de verzekeringsspolissen, is geschetst.

Ze werden getekend door Chrétien Guillaume Rahlenbeck, maar deze heeft geen rekening gehouden met enige schaal noch met de exacte ligging van de gebouwen. We moeten deze plattegronden daarom vergelijken met de kadastrale ontwerpen¹ en de *Atlas des communications vicinales*, opgemaakt in 1841.⁵

d) Een gedeelte van de correspondentie en enkele boekhoudkundige stukken, zoals kwitanties en certificaten van doorhaling van hypothecaire inschrijvingen.

Dit archief Rahlenbeck is zeer de moeite waard door het feit dat zo verscheiden documenten, die elders meestal her en der verspreid te vinden zijn ofwel verloren gingen, zich in één en hetzelfde dossier bevinden.

Toch is dit archief verre van compleet: er is bijna niets te vinden over de commerciële activiteiten van de onderneming noch over het beheer. Wat het technisch aspect betreft, zouden we graag veel meer willen weten over de machines die destijds in gebruik zijn geweest en over hun herkomst. Men moet dit archief echter op de eerste plaats zien als een verzameling notariële akten en verzekeringsspolissen; geenszins vergelijkbaar met het zeer rijke fonds Dethier uit Verviers.⁶

2. *Ontstaan en ontwikkeling van het lakenbedrijf Rahlenbeck*

Reeds vanaf het begin van de 16e eeuw hielden de bewoners van Dalem zich bezig met de bewerking van wol⁷ en in het begin van

¹ *Cadastré, Conservation de Liège, commune de Dalem, matrices primitives* (1833); Popp, *Atlas cadastral parcellaire de la Belgique, commune de Dalem, Bruges*, 1860.

⁵ Archives de la maison communale de Dalem, *atlas des communications vicinales*, 1841; Over dit document; cfr. Victor Genot, *Voirie vicinale. Chemins vicinaux, atlas, prescription*, Bruxelles, s.d., 12 p.

⁶ Pierre Lœbrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle. Contribution à l'étude de la révolution industrielle*, Liège, 1948, p. 41 sq3.

⁷ Archives de l'Etat à Liège (A.E.L.), *Cours de justice, Dalem*, register 1, p. 47v. de bouw van een volmolen in 1513.

de vorige eeuw stond dit dorp bekend om zijn 'Fabrieken'.⁸ Deze vroegtijdige industriële bedrijvigheid kan gedeeltelijk verklaard worden uit de geografische en politieke situatie van Dalem in de 17e en 18e eeuw. Het was vroeger de hoofdplaats van het graafschap met dezelfde naam en het dorp viel in januari 1648 in handen van de Staatse troepen na een halve eeuw strijd tegen de Spanjaarden.⁹ Het verdrag van Münster machtigde de strijdende partijen de gebieden, die ze op de dag van ondertekening in handen hadden, te behouden.

De uiteindelijke deling en afbakening der grenzen werden pas in december 1661 te Den Haag vastgelegd.¹⁰ Voortaan maakte Dalem deel uit van de Generaliteitslanden. Op de achtste november 1785 werd te Fontainebleau het verdrag getekend, dat een einde zou maken aan een conflict tussen Josef II en de Verenigde Provinciën aangaande de Barrièresteden en de scheepvaart op de Schelde. Een van de artikelen voorzag in de teruggave aan de Oostenrijkse Nederlanden van zes plaatsen, waaronder Dalem.¹¹

Dit dorp heeft dus bijna anderhalve eeuw onder Staats bestuur gestaan. Al hadden de bewoners van Dalem, van wie het merendeel katholiek was, wat de godsdienstbeleving betreft nogal wat klachten over de protestantse autoriteiten¹², op economisch gebied echter genoten zij voordelen, waaraan de burgemeester van Dalem in het jaar IV (1795-1796) van de Republiek graag terugdacht:

'Dalem, Bombaye, Trembleur et Feneur n'avaient ni comptoir, ni aucune entrave de commerce à essuier, mais au contraire lorsque les habitants avaient payé leurs contributions foncières de chaque année, ils étaient entièrement libres de commercer, de transporter leurs denrées et produits, soit chez leurs voisins, soit à l'étranger et personne ne les inquietait à cet égard'.¹³

Geen kleinzielige gilden, geen andere belemmeringen en geen tolmuren; integendeel door een gastvrij protestants milieu werden

⁸ Archives Nationales à Paris, F 20¹⁶⁸ rapport sur le 17e canton, brumaire an 4 (november 1795).

⁹ Henri Pirenne, *Histoire de Belgique*, t. 3, Bruxelles, 1948-1952, p. 282.

¹⁰ J. Thielens, *Assemblées d'Etats du duché de Limbourg et Pays d'Outre-Meuse au XVIIe siècle*, in *Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'états*, Namur, 1968, p. 24. J. Ceyssens, *Les bans, seigneuries laïques et immunités ecclésiastiques du pays de Dalem, spécialement au XVe siècle*, Liège, 1929, p. 17.

¹¹ J. Schnackers, *Le pays de Dalem au XVIIIe siècle*, Bruxelles, 1955, p. 18.

¹² Eugène Hubert, *Les églises protestantes du duché de Limbourg pendant le XVIIIe siècle*, Bruxelles, 1908, p. 39-40.

¹³ A.E.L., *Fonds français. Administration centrale*, 204.

fabrikanten uit het buitenland aangelokt, zoals Paul en Wilhelm Scheibler, die in 1774 het burgerrecht ontvingen van Stad en Land van Dalem.¹⁴

De twee zoons van de beroemde lakenfabrikant uit Monschau, Johann Heinrich Scheibler, hadden samen te Dalem in het gedeelte, dat Chinstrée wordt genoemd, een lakenfabriek opgericht onder de firmanaam *Firma Johann Heinrich Scheibler und Söhne*.¹⁵

Zij kochten twee huizen: dat van Bousquet¹⁶, een gepensioneerde luitenant van de Verenigde Provinciën en dat van een zekere Del-senne.¹⁷ Het bedrijf begon reeds in 1775 te produceren.¹⁸

In 1776 bezaten Paul en Wilhelm Scheibler volgens het 'Rapport des maisons et bien fonds de la Ville et Franchise de Dalem', vier huizen, een volderij, een smederij, een vlietend kanaal, een fabriek en vier bunder land.¹⁹

Het is niet toevallig, dat ze zich in 1774 te Dalem op het grondgebied van de Verenigde Provinciën vestigden. De handel in wol uit Spanje en Portugal was bijna geheel in handen van Staatse tussenhandelaren, vooral uit Amsterdam. De balen wol kwamen naar Limburg vanuit Nijmegen via het Land van Gulik.²⁰ Monschau lag derhalve gunstig voor deze doorvoerhandel.

In de zeventiger jaren van de 18e eeuw verbood de Portugese Eer-

¹⁴ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 2.

¹⁵ D.R., Liquidatie overeenkomst van de firma getekend te Monschau op 23 oktober 1777 met Franse vertaling van notaris Andréas J. Busch te Monschau, 18 januari 1825. Johann Heinrich Scheibler (1705-1765) had vier zoons: Bernhard, Ernest, Paul (1726-1797) en Wilhelm (1737-1797). Toen Ernest stierf in 1773 was de firma J. H. Scheibler het belangrijkste textielbedrijf van Monschau. Cfr. Ernst Barkhausen, *Die Tuchindustrie in Montjoie, ihr Aufstieg und Niedergang*, Aachen, 1925, p. 45-49 (levensbeschrijving van Paul p. 47, van Wilhelm p. 49).

¹⁶ D.R., Uittreksel uit een overdrachtsakte van 30 december 1774, afgegeven door notaris Franck 29 januari 1795. Het huis had een *pachuijse*, d.w.z. een opslagplaats. Antoine Bousquet was een gepensioneerd luitenant van de Verenigde Provinciën (A.E.L., *Registres paroissiaux*, 10, lijst van de leden van de Hervormde Kerk van Dalem).

¹⁷ D.R., Het gaat hier om een leengoed, waarvan een uittreksel uit de akte van leenhoffing, die was opgemaakt op 1 mei 1775 voor het feodaal en allodiaal hof van Dalem, werd afgegeven door notaris en griffier Franck op 7 september 1780.

¹⁸ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 9, p. 2: gemeentelijk rapport uit 1827, bevestigd door een rekwes, dat Wilhelm Scheibler op 8 januari 1787 richtte aan Hare Hoogmogenden Leden der Staten-Generaal (Rijksarchief in Limburg, *Landen van Overmaas*, 8358).

¹⁹ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 15.

²⁰ Emile Fairon, *Les industries du pays de Verviers*, in *Bulletin de la Société Ver-vétoise d'Archéologie et d'Histoire*, t. 43, 1956, p. 34.

ste Minister, de beroemde Marquis de Pombal, de invoer naar Portugal van textiel uit het buitenland met uitzondering van weefsels vervaardigd op grondgebied van de Verenigde Provinciën. Met andere woorden, de fabrikanten uit Monschau, die wol uit Spanje en Portugal bewerkten en ze daarna als weefsels naar Portugal verkochten, zagen zich van de ene op de andere dag afgesneden van deze markt. Om toch handel met dit land te kunnen blijven drijven, besloten enige van hen, zoals J. H. Scheibler, een filiaal te stichten in een Staats dorp of te Maastricht.²¹

In 1777 besloten Paul en Wilhelm Scheibler hun vennootschap te ontbinden. Zij verdeelden de goederen bij loting. Paul kreeg voor 18.000 Luikse guldens de *Kupferhoff* te Eijsden, terwijl Wilhelm voor 21.000 gulden in het bezit kwam van al het onroerende goed te Dalem, te weten: 'les maisons de Delsenne et de Bousquet, y compris la petite foulterie qui se trouve vis-à-vis, jardin, verger et terrains y tenant'.²²

Wilhelm, die in 1766 in het huwelijk was getreden met een dochter van een rijke koopman-lakenfabrikant, Thérèse Böcking, leidde de onderneming tot aan zijn dood in 1797.²³

Hij had slechts één doel voor ogen: zijn bedrijf mechaniseren naar Engels voorbeeld.²⁴ Om de werkplaatsen te kunnen vergroten kocht hij in maart 1778 door bemiddeling van zijn makelaar Cornet Sohlet 'une maison, appendices et dépendances, avec une autre petite maison la proche attachée à celle dudit Mr. Scheibler, et un jardin potager y adjacent', dat alles gelegen te Chinstrée.²⁵

Een andere familie had ook belangen in het gehucht Chinstrée: de familie Sartorius uit Visé. Jean Denis, zijn broer Leonard Joseph

²¹ Volgens de inlichtingen van de heer Jansen; cfr.: Rijksarchief in Limburg, *Landen van Overmaas*, 8358, rekwest van Scheibler in 1787.

²² D.R., Liquidatie overeenkomst, 1777. Paul richtte in 1779 met zijn schoonzoon Orth een firma op onder de naam *Firma Paul Scheibler und Orth*, terwijl Wilhelm het bedrijf te Dalem voortzette onder de naam *Firma J. H. Scheibler und Söhne*; Barkhausen, *op. cit.*, p. 50; Walter Scheibler, *Scheibler, Geschichte und Schicksalsweg einer Firma in 6 Generationen 1724-1937*, Aachen, 1937, p. 18.

²³ Theresia Elisabeth Böcking, geboren te Trarbach aan de Moezel in 1744, was de dochter van Johann Adolf Böcking; W. Scheibler, *op. cit.*, p. 31 et 66.

²⁴ Paul Schoenen, *Das Rote Haus in Monschau*, Köln 1968, p. 26; W. Scheibler, *op. cit.*, p. 22; Barkhausen, *op. cit.*, p. 50.

²⁵ D.R., Akte opgesteld in tegenwoordigheid van notaris Franck te Bombaye op 31 maart 1778.

en hun zusters Jeanne Isabelle en Barbe²⁶ hadden in september 1786 door ruil in bezit gekregen een huis met tuin, hof en toebehoren.²⁷ In november 1793 ruilde de familie Sartorius van Arnold Froidmont een huis te Visé²⁸ voor 'une chambre, une chambrette et cave et deux étables avec la moitié d'une grange, la moitié d'une cour et d'un terrain derrière la ditte grange et la moitié d'un jardin potager situés au lieu – dit de Chinstraire'. In het jaar IV kreeg deze familie ook nog het Sart Coulot in bezit, gelegen naast het goed van de Scheiblers²⁹ en in december 1807 kocht zij van de erven Gérard Ruwet en van Jean Philippe Piron een complex gebouwen met een weide precies naast hun eigen bezit en dat van de Scheiblers.³⁰ In maart 1808 verkreeg zij ook een grondstuk in het gehucht La Saulx door ruil met Guillaume Toussaient.³¹ Zo bezaten ze samen met de familie Scheibler al de grond en ander onroerend goed te Chinstrée langs de weg Dalem-Visé. Waar waren al deze aankopen van onroerend goed voor bedoeld? Voor de fabricage van laken, speciaal het wassen van de wol en het vollen,

²⁶ Allen waren ongehuwd en woonden op nummer 59 in de Grand'rue te Visé (A.E.L., *Fonds français, Préfecture*, 210, farde 5). Over deze belangrijke familie uit Visé: Marcel Florin, *Episodes de la médecine liégeois, Josef von Sartori*, uit de *Revue Médicale de Liège*, vol. 6, no. 14, 1951, p. 455-465; Joseph Philippe, *Une remarquable famille de médecins du Pays de Liège: Les Sartorius*, in *Si Liège m'était conté*, 1970, p. 15-23.

²⁷ D.R. en A.E.L., *Notaire L. J. Lejeune, Visé*; op 16 augustus 1786 verkochten de Kanunnikessen van de Orde van het Heilig Graf te Visé aan de familie Sartorius 'six verges grandes de terres arables gissantes en lieu dit proche du Tillieul quaré' en 'cinq verges grandes estantes au lieu nommé le foire-au-chemin de Bernaue', dat alles onder de jurisdictie van het cour de Justice te Bombaye (D.R., ingeschreven bij het gerecht te Bombaye door griffier Franck, 29 augustus 1786). Deze twee stukken land evenals 9 grote roeden land, gelegen aan de 'chemin des houilleries' te Bombaye werden door de familie Sartorius geruild met Marie Anne Cerfontaine, weduwe van P. Rijgals, tegen het hiervoor genoemde huis (D.R., registratie bij het gerecht te Dalem door griffier Franck, 4 september 1786).

²⁸ D.R. en A.E.L., *Notaire L. J. Peters, Visé*; ingeschreven bij het gerecht te Dalem op 28 november 1793.

²⁹ Het Sart Coulot was door Etienne Kovarij en J. T. Caron – twee protestanten, die alvorens Dalem te verlaten vanwege het feit dat Dalem weer werd afgestaan aan de Oostenrijkse Nederlanden, hun bezittingen van de hand deden – verkocht aan Arnold Gentils (D.R., inschrijving van een akte opgemaakt in tegenwoordigheid van notaris G. J. Masson te Maastricht op 27 juni 1786; A.E.L., *registres paroissiaux, Dalem*, 10, lijst van de leden van de Hervormde Kerk). De weduwe van A. Gentils verkocht het gebied aan de familie Sartorius (D.R. en A.E.L., *notaire Henri Schri-vers, Dalem*, 5e jour complémentaire an 4 (21 september 1796).

³⁰ D.R. en A.E.L., *notaire Henri Schri-vers, Dalem*, 8 december 1807.

³¹ D.R. en A.E.L., *notaire Henri Schri-vers, Dalem*, 29 augustus 1808.

had men zeep nodig. De familie Sartorius greep de gelegenheid aan om pal naast de lakenfabriek een zeepziederij te bouwen, die trouwens een van de belangrijkste zou worden in het departement van de Ourthe. In 1812 produceerde dit bedrijf 173.360 kilo zeep en er waren vijf arbeiders in dienst.³²

Op 21 september 1818 verhuurde de familie Sartorius, bij akte verleden voor notaris Philippin te Visé 'à Louis Scheibler, fabricant de draps domicilié à Montjoie, présent et acceptant pour lui et pour Messieurs F. J. Scheibler, Ronstorff et Rarenberg (lees Rahlenbeck) tous les édifices, cour et jardin potager contigus l'un à l'autre appartenans aux bailleurs, situés à Dalem, et qui joignent au preneur vers l'Orient'.³³ Wie zijn al deze nieuwkomers?

Na het overlijden van Wilhelm Scheibler in 1797 had Thérèse Böcking de zaken van haar man overgenomen onder de firma-naam 'Société Veuve Guillaume Scheibler'. Deze firma zou zeker tot 1804 blijven bestaan en de hervatting van de produktie schijnt een succes geweest te zijn ondanks de economische crisis, die voortvloeide uit de politieke gebeurtenissen.³⁴ Een van de zoons van Wilhelm, Friedrich Jacob, was belast met de commerciële afdeling van deze firma te Brussel en daar ontmoette hij twee Duitse kooplieden: Jean Englebert Ronstorff en Christian Wilhelm Rah-

³² Thomassin, *Memoire statistique du département de l'Ourthe*, édité par C. de Luesemans, Liège, 1879, p. 458; de lijst van de voornaamste zeepziederijen van het departement zag er in die tijd als volgt uit:

Naam	Jaarlijkse produktie in kg	Aantal arbeiders
Constant	158.400	5
Hanquet	158.400	5
Rodberg	158.400	5
Natalis	237.600	6

³³ D.R. en A.E.L., *Notaire Pierre Usmar Philippin, Visé*, akte van 21 september 1818, de volgende dag ingeschreven te Visé.

³⁴ D.R., Ongedateerde brief 'Mr. Chrétien Guillaume Rahlenbeck reconnaît que la Société existante à Dalem sous la raison de Veuve Guillaume Scheibler lui a permis de placer des paniers servant à laver les laines qu'il emploie à la fabrication des draps à l'établissement qu'il possède à Dalem, sur le canal qui conduit l'eau nécessaire à faire mouvoir l'établissement de mécaniques à filer qui appartient à la dite Société à Dalem' (Uit het vervolg van de geschiedenis van de vennootschap blijkt, dat deze brief geschreven moet zijn tussen 1804 en 1807). Over de politieke en economische situatie van die tijd cfr.: Barkhausen, p. 132-133, Scheibler, *op. cit.*, p. 31; P. Lebrun, *op. cit.*, p. 89-98.

lenbeck.³⁵ In 1805 besloten deze drie een vennootschap aan te gaan en op 3 januari 1807 tekende ook Thérèse Böcking de overeenkomst van de nieuwe '*Société Johann Heinrich Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck*'.³⁶ De Scheiblers werden vertegenwoordigd door Adolph Bernard, Friedrich Jacob en hun broer Louis, die beschouwd werd als deskundige op het terrein van textielmachines.^{37/38} Op 4 januari 1810 liet de weduwe Scheibler haar gehele bedrijf over aan de compagnons; zij stierf te Monschau in februari 1812.³⁹

In december 1815 verkocht Adolph Bernard, de derde zoon van Wilhelm Scheibler, aan zijn broer Friedrich Jacob, die handelde namens de vennootschap 'sa Moitié lui appartenant de la fabrique de Dalem avec toutes ses appartenances et dépendances sans exception, dont l'autre moitié indivise appartenant à son frère, le dit Louis Scheibler, un des susdits quatre associés'.⁴⁰

Friedrich Jacob en Louis Scheibler, Jean Englebert Ronstorff en

³⁵ Barkhausen, *op. cit.*, p. 148. Op 22 april 1800 traden Ch. W. Rahlenbeck en een zekere Wilhelm Anton Wagenknecht toe tot de firma van Jean Englebert Ronstorff en Karl Hopfensack. Deze handelsfirma – we weten niet precies wat voor handel, maar ongetwijfeld ging het ook om laken – kwam tot stand op 18 september 1799 voor een tijdsduur van 6 jaar. De twee nieuwe deelgenoten stemden er mee in dat alleen Ronstorff en Hopfensack mochten tekenen namens de firma, want zij hadden het kapitaal in de maatschappij ingebracht, bestaande uit hun aandeel in de activa van een vroegere firma. De maatschappij nam de naam aan van *Ronstorff, Hopfensack et Cie.*; de firma werd opgeheven op 18 september 1805 (D.R., onderhandse akte, opgesteld in het Duits te Wesel op 22 april 1800). Het schijnt dat Rahlenbeck handelsagent was te Brussel, zoals blijkt uit een andere onderhandse akte van 12 juli 1810. Bij deze akte richtte hij een handelsfirma op in Rijnwijn samen met de oom van zijn dochter, Joseph Achilles Duvivier Vivie, handelaar in sterke dranken te Schwelmen (D.R., onderhandse akte, 12-7-1810).

³⁶ Scheibler, *op. cit.*, p. 33.

³⁷ Scheibler, *op. cit.*, p. 32-34, levensbeschrijving van Friedrich Jacob (22 mei 1774-21 december 1834), p. 32.

³⁸ Barkhausen, *op. cit.*, p. 145; levensbeschrijving van Louis Scheibler.

³⁹ Scheibler, *op. cit.*, p. 34. De verdeling van de bezittingen van wijlen Wilhelm Scheibler en wijlen Thérèse Böcking had plaats op 5 mei 1813 voor notaris Henri Joseph Uerlichs te Monschau (D.R., brief van notaris Philippin aan Rahlenbeck, 25-10-1825 en verkoopakte van 20-7-1826).

⁴⁰ Cfr. vorige noot. Alles wat volgt komt uit een onderhandse akte van 20 juli 1826, waarin nogmaals de voorafgaande gebeurtenissen staan beschreven en waarin wordt verwezen naar verschillende notariële akten. D.R., Onderhandse akte over de ontbinding van de *Société Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck*, opgemaakt door notaris Philippin 20-7-1826; A.E.L., *Administration de l'enregistrement et des domdines Hypothèques*, afschrift van de overdrachtsakten, t. 283, article 64.

Christian Wilhelm Rahlenbeck bleven van 1816 tot 1821 compagnons onder dezelfde naam.⁴¹

Wie was Christian Wilhelm Rahlenbeck?

Hij was geboren te Schwelm op 12 februari 1777 als zoon van Johann Rembert Rahlenbeck, eigenaar van de ijzerhut te Rahlenbeck, een dorp vlakbij Schwelm.

Op 14 juli 1801 trouwde Christian Wilhelm te Düsseldorf met Dorothea Frédérique Henriëtte Spoerel (geboren te Maagdenburg op 13 april 1781 en gestorven te Brussel op 9 juni 1820), dochter van Gottfried Spoerel, overleden in 1800, directeur van de Koninklijke Pruisische Posterijen te Krefeld en Emmerick. Uit dit huwelijk werd te Brussel op 8 mei 1802 een dochter Marie Dorothee Caroline geboren. Zij is gestorven te Dresden op 7 mei 1871.⁴²

In 1822 hertrouwde Christian Wilhelm met Catherina Wilhelmina Amélia von Einsiedel, geboren in 1793 op het kasteel Genanstein in Saksen en gestorven te Dalem op 27 januari 1865.⁴³

Uit dit tweede huwelijk werden twee kinderen geboren:

Charles Alexandre, geboren te Brussel op 4 juni 1823 – hij is letterkundige en historicus geworden⁴³ – en Guillaume Balthazar Conrard, geboren te Dalem in 1824, die in de sporen van zijn vader is getreden en een lakenfabriek te Verviers heeft gevestigd.

Reeds voor 1826 tijdens het Hollandse Bewind wordt Christian Wilhelm, Consul-Generaal van Z.M. de Koning van Saksen en Z.K.H. de Groothertog van Saksen-Weimar-Eisenach.⁴⁴ In 1827 was hij lid van de regentschapsraad.⁴⁵

Precies als zijn compagnon Ronstorff onderhield hij heel goede relaties met het Belgische Hof, wat blijkt uit het feit, dat Leopold I hem tussen 1831 en 1832 ten paleize als gast aan tafel uitnodigde.⁴⁶

⁴¹ D.R., kwitantie en overeenkomst betreffende vereffening der rekeningen 30-11-1828.

⁴² *Genealogisches Handbuch des Adels*, Bd. 16, *Freiherrliche Häuser B*, Bd. III, 1957, p. 543-553; A.E.L., *Etat civil, Dalem*, 1865.

⁴³ Over Charles Rahlenbeck: Eugène De Seyn, *Dictionnaire des écrivains belges Bibliographie*, t. 2, Bruges, 1931, p. 1508-1509.

⁴⁴ A.E.L., *Etat civil, Dalem*, 27-10-1849, overlijdensakte; Rahlenbeck was ook nog ridder in de Orde van de Burgervedienste van Saksen en van de Rode Adelaar van Pruisen.

⁴⁵ Hugh Robert Boudin, *Les relations entre les Eglises protestantes et l'Etat en Belgique (1814-1839). Une nouvelle aurore de la Liberté*, dissertatie, Institut d'histoire du christianisme, Université Libre de Bruxelles, 1975-1976 (in machineschrift), t. 5, p. 201.

⁴⁶ Boudin, *op. cit.*, t. 3, p. 505-506.

Hij was protestant en maakte in dezelfde tijd als Ronstorff deel uit van de Waals-Duitse Kerk te Brussel.⁴⁷ Hij was actief lid van de Hervormde Kerk te Dalem, waarvan hij op 27 oktober 1839 ouderling zou worden.⁴⁸

Hij is gestorven te Dalem op 27 oktober 1849.⁴⁴

In 1818 heeft dus de firma Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck van de familie Sartorius de zeepziederij en het Sart Coulot gepacht. Zij kocht ook nog twee stukken weideland langs de beek de Bolland om er een sluis en een reservoir aan te leggen.⁴⁹

De firma onderging op 1 januari 1822 een verandering: Louis Scheibler trok zich terug en stond aan de overige drie deelgenoten zijn onverdeelde helft in de fabriek evenals zijn aandeel in de twee bovengenoemde weilanden af.⁵⁰ Hij ontving daarvoor in de plaats een spinnerij te Monschau in het Rosenthal.⁵¹

Het archief Rahlenbeck bevat het aan Rahlenbeck ter hand gestelde origineel van de onderhandse akte, gezegeld door Friedrich Jacob en Louis Scheibler, Ronstorff en Rahlenbeck op 20 juli 1826. Dit document van 5 pagina's in folio, opgemaakt door notaris Philippin, moest vertrouwelijk blijven, terwijl men in de notariële akten, bewaard in het protocol van diezelfde notaris, opzettelijk onduidelijk is gebleven. De onderhandse akte begint met een zeer nauwkeurige historische inleiding over de op te heffen firma. Zij herinnert aan het uittreden van Bernard Adolphe Scheibler, die in 1815 zijn onverdeelde helft in de fabriek afstond en het uittreden van Louis Scheibler in 1822. Deze kunnen nergens meer aanspraak op maken, omdat alles vastgelegd is. Zij vervolgt 'cette dernière société entre Friedrich Jacob Scheibler, Jean Engelbert Ronstorff et Chrétien Guillaume Ralenbeck a été dissoute à son tour, à dater du 31 décembre 1824 par acte sous seing privé du 12 avril 1824, auquel les parties se réfèrent de même et par acte du 24 novembre 1824 et par l'article second les dits F. J. Scheibler et J. Engelbert Rons-

⁴⁷ Boudin, *op. cit.*, t. 4, p. 153-155 (genoemd in 1832 en 1835).

⁴⁸ Archief van de protestantse kerk van Verviers-Hodimont, *Consistoire de Dalem*, register 2, Beraadslagingen van de Kerkeraad, p. 21.

⁴⁹ D.R. en A.E.L., *Notaire Jean Daniel Schrivers*, Dalem, twee verkoopakten van 12 januari 1818; de weiden behoorden achtereenvolgens toe aan de echtelieden Jean François Fléchet en Anne Catherine Delacroix te Warsage en aan Lambert Piron te Dalem.

⁵⁰ Zoals blijkt uit de onderhandse akte van 1826 (cfr. noot 40); deze transactie had

⁵¹ Aangaande die spinnerij cfr. Barkhausen, *op. cit.*, p. 149.

torff ont cédé à C. G. Rahlenbeck tout l'établissement et fabrique de Dalem, tels qu'ils sont existants, avec les deux parties de prairies susmentionnées y compris les mécaniques, ustencils de fabrique, meubles et objets pareils et toutes autres appartenances et dépendances pour le prix de 32.217 rixdalers et 9 sols de Berg ou 42.484 florins et 15 cents des Pays-Bas dont 16.000 florins pour les immeubles et 26.484 florins 15 cents pour les mécaniques, ustencils, meubles, etc.'.

Bij dezelfde akte van 24 november 1824 stonden Ronstorff en Rahlenbeck aan Friedrich Jacob Scheibler af 'tout l'établissement de fabrique à Montjoie avec les ustencils et mécaniques y existant à l'exception cependant des prairies dites Aven situées près de Montjoie et des tourbières situées près de Kalterherberg le tout pour une somme de 12.413 rixdalers 15 sols de Berge ou 16.369 florins 12 cents des Pays-Bas'.

Deze onderhandse afspraken zouden op de dag van ontbinding van de firma een officieel karakter krijgen, zodat met name de kopers over formeel correct opgestelde eigendomsakten konden beschikken. Dat is de bedoeling van de onderhandse akte van 1826, die zorgde voor een goede regeling der openbaarheid. De partijen besloten daarom op één en dezelfde dag, op advies van notaris Philippin, een serie verkoopakten te tekenen.⁵²

a) In een eerste akte verkopen Louis en Adolphe Bernard Scheibler aan Rahlenbeck de fabriek te Dalem voor 16.000 gulden (men spreekt niet over de machines, die verkocht werden voor 26.484 gulden en 15 cent).⁵³

De akte vervolgt: 'Et attendu qu'il existe actuellement sur les biens ici vendus des inscription hypothécaires prises au bureau de la conservation des hypothèques à Liège (...) lesquelles s'élèvent à un total de 6.966 florins 80 cents et grèvent les biens de feu G. Scheibler et par suite sont affectées sur ceux des héritiers de ce dernier et de son épouse Th. E. Böcking lesquels doivent garantir ces biens, comme étant une dette commune de leur succession,

⁵² Het dossier Rahlenbeck bevat verschillende ontwerpen van akten in klad en brieven, die Rahlenbeck en Philippin elkaar tussen 1824 en 1826 geschreven hebben.

⁵³ A.E.L., *Administration de l'enregistrement, op. cit.*, t. 282, articles 63 à 64.

d'après le partage cy-devant relaté⁵⁴ sans que rien ne puisse être à charge (...) contre ledit Rahlenbeck ou sur les biens acquiert ici quittes et libres, il a été convenu et Stipulé entre les parties que les vendeurs avoient un délai jusqu'au 1 janvier 1830 exclu pour produire à Mr. Rahlenbeck acquéreur un certificat de radiation'.

Friedrich Jacob en Ronstorff stonden er borg voor, dat de verplichtingen, die met de koper overeengekomen waren, ten volle en stipt nagekomen zouden worden.

b) In een andere akte worden de Pruisische goederen van de vennootschap verdeeld. Louis kreeg de spinnerij in het Rosenthal en Friedrich Jacob een ververij te Monschau en een 'secherie chaude', terwijl Rahlenbeck en Ronstorff in bezit kwamen van alle machines, fabrikagegereedschap en andere roerende goederen, die de firma in Monschau bezat.⁵⁵

c) In een laatste akte stonden Friedrich Jacob, Louis en Ronstorff aan Rahlenbeck hun aandeel in de in 1818 gekochte weilanden af.⁵⁶ Waarom de twee laatste akten opgesteld zijn, is wel duidelijk, van de eerste is het echter minder evident. Waarom zo'n akte, terwijl Adolphe Bernard en Louis Scheibler al sinds verscheidene jaren de firma hadden verlaten, na hun aandeel verkocht te hebben. De onderhandse akte van 20 juli 1826 geeft de oplossing voor dit probleem: het gaat om een fictieve verkoop, om een regalisatie. Immers Adolphe Bernard had zijn aandeel in het bedrijf te Dalem verkocht 'par actepassé en Prusse et nullement connu ni enregistré au Pays-Bas', terwijl 'l'autre moitié indivise dudit établissement ayant appartenu à Louis Scheibler a été vendue par celui-ci par correspondance non enregistrée'.

Het gaat ook daar trouwens om bezittingen in Pruisen. Deze goederen bleven echter bezwaard met hypothecaire inschrijvingen geregistreerd bij het kantoor te Luik 'desquelles inscription ledit Sieur Rahlenbeck serait en droit de requerir solidairement la radiation instantanée avec dommages et intérêts' op naam van de

⁵⁴ D.R. en A.E.L., *Notaire Philippin, Visé*, akte van 20 juli 1826; de verkoopakte geeft nauwkeurig aan dat deze goederen 'appartenaient aux vendeurs comme héritiers partiaires de leurs père et mère Mr. Guillaume Scheibler et Thérèse Elisabeth Böcking en vertu du partage fait avec leurs cohéritiers devant le notaire Henri Joseph Uerlichs le 5 mai 1813 enregistrée le 10 du même mois à Montjoie'.

⁵⁵ A.E.L., *Notaire Philippin, Visé*, akte van 20 juli 1826.

⁵⁶ A.E.L., *Notaire Philippin, Visé*, akte van 19 juli 1826.

broers Scheibler en Ronstorff. De officiële verkoopakte van 20 juli 1826 beoogt dus deze moeilijkheden te vermijden en aldus uitstel te krijgen voor de doorhaling van deze inschrijvingen.

Eens te meer blijkt hier, hoe de historicus bij de interpretatie van officiële akten op valstrikken en moeilijkheden kan stuiten. Zonder kennisneming van de onderhandse akte is het bijna onmogelijk die op te lossen, zoals trouwens blijkt uit de laatste paragraaf van dit document: 'Le présent acte sous seing privé a été fait transactionnellement entre les parties pour les motifs ci-dessus énoncés pour demeurer constamment confidentiel et secret entre eux et leurs héritiers et successeurs respectifs et servir à ceux-ci d'explication des contradictions ou des doutes qui pourraient peut-être s'élever plus tard dans leur esprit à la vue et confrontation des divers actes sous seing privé et écritures passés respectivement entre les soussignés ou quelques-uns d'entre eux et les susdits actes passés ce jour'hui notorialement.'

Zo werd Rahlenbeck de enige eigenaar van de bezittingen 'd'en haut' te Dalem.⁵⁷ Tussen 1826 en 1828 werden de hypothecaire inschrijvingen doorgehaald en in februari 1828 werd door Rahlenbeck het laatste kwart betaald van de som, waarvoor hij de fabriek gekocht had. De transactie heeft hem uiteindelijk 44.474 gulden gekost.⁵⁸ Op 30 november 1828 ontmoetten de vier vroegere compagnons elkaar voor de laatste maal te Brussel om de rekeningen van de opgeheven firma af te sluiten en te vereffenen.⁵⁹

Door de ontbinding van de vennootschap moest ook het pachtcontract, in 1818 gesloten met de familie Sartorius, herzien worden. Op 24 november 1824 had Rahlenbeck daarom een nieuw pachtcontract getekend, waarbij hij alleen de zeepziederij en het

⁵⁷ De Scheiblers bezaten immers een spinnerij langs de Berwijn, tegenover het bedrijf van Rahlenbeck; cfr. de plattegrond van Popp.

⁵⁸ D.R., Certificaten van afschrijving van hypothecaire inschrijvingen en betalingsbewijzen, waaruit men kan opmaken hoeveel de fabriek gekost heeft. Ter vergelijking: John Cockerill kocht in 1817 het kasteel van Seraing voor 21.262 gulden.

⁵⁹ D.R., Contract in het Duits. De firma maakt aan Friedrich Jacob 150 gulden over en aan Louis 50 gulden als vergoeding 'pour avoir régale les amis de la société' te Monschau. Ronstorff en Rahlenbeck betalen de firma een aanvullende vergoeding van 486 gulden ieder en tenslotte ontvangt Louis 600 gulden omdat hij zich beziggehouden heeft met de uitverkoop van de goederen, die op 1 januari 1822 nog niet verkocht waren.

Sart Coulot pachtte.⁶⁰ Op 6 september 1823 kocht hij van de familie Sartorius de gepachte gronden en onroerende goederen voor 8.500 gulden, die in twee termijnen in het jaar 1833 werden betaald.⁶¹ Hij maakte aan de familie in 1832 over '3000 florins cours des Pays-Bas en sus du prix de 8500 florins (. . .) à titre de pot de vin et sans que celà puisse nuire au payement des dits 8500 florins'.⁶²

Zoals uit het vervolg van de uiteenzetting zal blijken, stond Rahlenbeck te Dalem bekend als een zeer dynamisch werkgever.⁶³ Al in januari 1825 had hij een nieuwe vennootschap opgericht samen met twee Duitsers, Johann Gottfried Adriani en Bernard Fischer, onder de naam '*Firme Rahlenbeck et Cie*'. Op 31 december 1837 trok Adriani zich terug en op 1 juli 1838 tekenden Rahlenbeck en Fischer een nieuw vennootschapscontract, dat op 25 januari 1843 werd verlengd voor een periode van zes jaar.⁶⁴ De compagnons hadden beiden het recht namens de firma te tekenen, maar Rahlenbeck ontving $\frac{2}{3}$ van de winst en droeg $\frac{2}{3}$ van het verlies. In het begin van 1849 kwamen de twee vennoten mondeling overeen het contract tot 31 december 1850 te verlengen, maar dit werd niet schriftelijk vastgelegd, omdat Rahlenbeck in oktober 1849 overleed. Zijn erfgenenamen, d.w.z. zijn vrouw, zijn twee zoons en zijn dochter Caroline, die gehuwd was met ene Von Salviati, stemden in met de verlenging van de overeenkomst tot het einde van 1850.⁶⁵

⁶⁰ D.R. en A.E.L., *Notaire Philippin, Visé*, 24-12-1824, tevens bijgevoegd een eigenhandig getekend stuk, waarin de pacht prijs wordt verlaagd ter compensatie voor het voorschot door Rahlenbeck betaald voor het vernieuwen van het dak van de zeepziederij.

⁶¹ D.R., Akte opgesteld in tegenwoordigheid van notaris Lambert Th. Fléchet te Warsage.

⁶² D.R., Particuliere overeenkomst tussen de partijen, Visé, 6 september 1832.

⁶³ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 9, p. 2, 1827: 'En 1825, le manufacture de draps et casimirs fut cédée à C. G. Rahlenbeck de Bruxelles, qui, depuis l'époque susdite, a déjà considérablement augmenté sa fabrique'.

⁶⁴ D.R., Contract in het Duits, getekend te Brussel en verlengd in 1843. Uit dit contract kunnen we opmaken dat de woning van Rahlenbeck te Dalem in 1827 werd gebouwd; bovendien dat Christian Wilhelm Rahlenbeck in 1838 officieel Charles Guillaume Rahlenbeck heet.

⁶⁵ D.R., Verlenging getekend te Brussel op 2 juli 1850. Peter Heinrich August von Salviati, geboren te Berlijn 26 maart 1786, gestorven te Weimar 14 februari 1856, was gevolmachtigd minister van Pruisen aan het Hof te Weimar. Hij werd door de koning van Pruisen in de adelstand verheven te Berlijn op 12 september 1830. Hij huwde Marie Dorotheé Rahlenbeck te Brussel op 22 februari 1823 (cfr. noot 42).

De weduwe Rahlenbeck erfde 'tous les meubles qui se trouveront (...) dans la maison conjugale, en ce compris les bijoux, pierreries, linge de corps et de table et de lit, argenterie, vin et toutes autres provisions et ustensiles de ménage, le tout en pleine propriété (...) non compris l'argent comptant, rentes, actions, dettes actives, ni rien de ce qui fait l'objet du commerce du futur époux'.⁶⁶

Bovendien genoot zij een jaarlijkse lijfrente van 5000 francs. De kinderen erfdien de onroerende goederen, die te Dalem bestonden uit 'un établissement (...) consistant dans des bâtiments à l'usage de fabrique, maison d'habitation principale, maison de contre-maitre, chute d'eau, reservoir, cour, jardin, verger, pré et terre formant un ensemble de 2 hectares, 45 ares et 48 centiares'.⁶⁶

3. *De positie van de lakenfabriek te Dalem in de textielnijverheid van de regio*

Onder leiding van Wilhelm Scheibler was de fabriek te Dalem uitgegroeid tot het belangrijkste textielbedrijf van de regio en burgemeester Schrivers, een protestant, had bij de komst van de Republikeinen grootse plannen voor zijn gemeente: 'Dalem serait très propre pour l'établissement d'autres fabriques dedraps, la jonction qui se fait en bas de la ville de la rivière de Berwinne avec un ruisseau assez fort (Le Bolland) conviendrait pour l'établissement d'un deuxième moulin à fouler que il'on pourrait construire vers le nord de cette commune ce qui serait très propre pour l'augmentation de la fabrique de draps qui y est établie; outre l'avantage d'être à proximité de bons ouvriers pour la filature dont ce canton abonde en général, et celui de la bonne qualité des eaux pour l'après (sic) des laines et surtout pour la teinture des fines couleurs'.⁶⁷

⁶⁶ D.R., Aangifte des boedels, Brussel, 15-6-1850; hierin wordt artikel 3 van het huwelijkscontract, dat was gedeponereerd bij notaris Millis te Brussel op 22 juni 1822, overgenomen.

⁶⁷ A.E.L., *Fonds français, Administration centrale*, 204, fructidor an 4 (augustus-september 1796).

Tabel 1 geeft een idee van de omvang van het bedrijf Scheibler te Dalem in 1812. Het werd toen geleid door Cornet Soxhlet en beschikte over vier mechanische spintoestellen.⁶⁸

Tabel 1. *De omvang van het bedrijf Scheibler te Dalem in vergelijking met die van Eupen in 1812*

	<i>Firma Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck</i>	<i>Adolphe Scheibler te Eupen</i>	<i>Bernard Scheibler te Eupen</i>
1. <i>Materiaal</i>			
– mechanische toestellen	8	3	7
– weefgetouwen voor laken	40	16	20
– weefgetouwen voor kazimir	8	4	20
2. <i>Aantal arbeiders</i>			
– wevers	48	20	70
– scheerders	24	22	28
3. <i>Jaarlijkse produktie</i>			
– aantal stuks	1860	1175	3640

Naast het bedrijf Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck noemt Thomasin nog vier fabrikanten met getouwen (in totaal: 11 lakengetouwen, 11 wevers, 5 scheerders en een produktie van 600 stuks stof).

Tabel 2 toont aan, dat Dalem zich vooral heeft gespecialiseerd in de produktie van luxe weefsels, die hoofdzakelijk bestemd waren voor de export, zoals serail en vooral kazimir.⁶⁹ Bovendien laat die tabel de verandering in de beroepsstructuur zien, welke door

⁶⁸ Soxhlet werd reeds genoemd als 'directeur de la manufacture de draps' in 1807 (A.E.L., *notaire Philippin, Visé*, acte no. 7, 6 janvier 1807). Een ander lid van de familie, Hubert, bezat een klein bedrijfje, waar serge werd vervaardigd, te Dalem (A.E.L., *fonds français, Préfecture*, 687, 6-8-1813). Een 'assortiment' bestaat uit een machine om de wol uiteen te halen, een schrobbelmaschine, een kaardmaschine, een grofspinmaschine en 4 fijnspinmachines. Dat alles kostte in 1809 ongeveer 7500 francs (P. Lebrun, *op cit.*, p. 242).

⁶⁹ Barkhausen, *op. cit.*, p. 131. Kazimir (vorming van het Engelse *cashmere*, *cachemire*) is een laken dat veel sterker geappreteerd en geglansd is dan het gemiddeld laken. Martin Lejeune, *Vocabulaire technologique de l'apprêteur en draps du pays de Verviers et des industries qui en dépendant*, in het *Bulletin de la Société liegeoise de littérature wallone*, t. XL, 1900, p. 426 sqs.

Tabel 2. *Jaarlijkse produktie van alle textielbedrijven te Dalem, 1812*

Stoffen	Aantal stuks, jaarlijks geproduceerd	
	Dalem	Luik
Fijn laken	200	1000
Serail	200	0
Kazimir	400	0
Beter laken	800	3720
Gewoon laken	600	1490
Gebreide stoffen	160	1600
Serge	100	1050
Totaal	2460	8860
Aantal arbeiders:		
– sinds het gebruik van machines	227	814
– daarvoor	534	1922

Thomassin, Mémoire Statistique du département de l'Ourte, p.p. 458, 471-473, 479.

het in het gebruiknemen van machines werd veroorzaakt. Dankzij die machines spon de firma Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck niet alleen wol voor eigen produktie, maar ook voor die van verschillende fabrikanten van naburige dorpen (tabel 3).

Uit deze 'Etat sur les fabriques qui employent des laines dans le canton de Dalem' blijkt, dat het bedrijf van Scheibler het voornaamste is en een geheel eigen plaats inneemt. Het onderscheidt zich immers van het gros der fabrikanten door haar produktie – alleen hier worden luxe weefsels vervaardigd – en door de rol, die het speelt in de textielnijverheid in de regio: 'il (Scheibler) fille pour lui et d'autres'. Deze 'anderen' zijn Rodemberg (b), die op zijn beurt 'fabrique pour Bruls et Meyers de Néau (Eupen); depuis 4 mois il n'a plus fabriqué. Il faisait filler à la mécanique de Dalem'. Hij had 50 wevers in dienst en 20 vrouwen en kinderen voor de kleine karweitjes. Ook Hubert Monami (c), 'fabricant en draps pour le compte de Mr. Scheibler à Néau', liet spinnen bij de mechanische spinnerij in Dalem. Van Wery Lehaen te Cheratte (d) daarentegen heet het: 'tout ce qui est nécessaire à la fabrique de draps se trouve chez lui, la laine entre et en sort qu'en draps tout

Tabel 3. *Lijst van de elf belangrijkste lakenbedrijven in het canton Dalem in 1813*

<i>Bedrijven (in volgorde van belangrijkheid)</i>	<i>Gemeentes</i>	<i>Soort geproduceerde stof</i>			<i>Aan- tal ge- bou- wen</i>	<i>Aan- tal ar- bei- ders</i>	<i>Noten</i>
		<i>kaz.</i>	<i>laken</i>	<i>serge</i>			
1. Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck	Dalem	x	x	0	48	72	(a)
2. Barthelemi Rodemberg	Mortier	0	x	0	40à50	70	(b)
3. Hubert Monami	Mortier	0	x	0	?	50	(c)
4. Wery Lehaen	Cheratte	0	x	0	15	45	(d)
5. Toussaint Turiaux	Bolland	0	0	x	8	15	
6. Serphon	St. André	0	x	0	?	20	(e)
7. Nicolas Fortemps	St. André	0	x	0	?	10	(e)
8. Fr. Ernotte	St. André	0	x	0	?	10à12	(e)
9. J. P. Denoël	Feneur	0	x	x	2	9	
10. Hubert Soxhlet	Dalem	0	x	x	?	?	(f)
11. J. F. Turiau	Blegny	0	x	0	4	8	

Zie: A.E.L., *F.F.P.*, 687, textiel.

(a) Thomassin, *o.c.*, p. 458, p. 471-473, p. 479.

prêt'. Serphon, Fortemps en Ernotte laten eveneens in Dalem bij de mechanische spinnerij spinnen (e). Hubert Soxhlet te Dalem tenslotte werkt gedeeltelijk voor zichzelf, gedeeltelijk voor anderen en hij bezit een mechanische scheertafel (f). Gérard Hardy, fabrikant van serge en hanscotte⁷⁰, verdient geen plaats op de lijst van lakenfabrikanten. Hij behoort tot de veertig resterende handwerkslui, die slechts een of twee getouwen voor de vervaardiging van serge stoffen bezitten en maximaal 6 arbeiders in dienst hebben. Hun activiteit beperkt zich tot het vervaardigen van grove weefsels uit inheemse wol. Tenslotte kunnen we nog vaststellen dat men zich in Visé vooral heeft beziggehouden met de fabricage van gebreide kousen; het gaat hier echter niet om een industrie, maar om een handwerk uitgeoefend door arme thuiswerkers.⁷¹

⁷⁰ Het laken met de naam 'hanscotte' is een soort grove wollen stof, geweven uit witte wol, zie Stanislas Bormans, *Glossaire technologique du métier des drapiers*, in het *Bulletin de la Société liégeoise de littérature wallone*, t. IX, 1867, p. 266.

⁷¹ A.E.L., *Fonds hollandais*, 3490, verslag over de industriële activiteit te Visé, 31 december 1819; 'cette branche alimentait autrefois les indigens de cette ville et de 5 fabriques; il reste 4 marchands qui achettent l'ouvrage que les malheureux doivent se donner'.

Men gebruikte voor de luxe weefsels en het fijn laken wol van merinoschape van of van schape die met merino's gekruist waren en 'metistes' werden genoemd. Zij was hoofdzakelijk afkomstig uit Spanje en Portugal. De inheemse wol, d.w.z. de gewone wol uit de streek zelf, werd gebruikt voor de vervaardiging van serge en hantscotte. Er bestond geen aparte wolmarkt in het arrondissement Luik, de fabrikanten kochten rechtstreeks in bij de eigenaars van de kudde⁷² of in het buitenland, vooral Nederland. In 1819 produceerde het bedrijf Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck 'des draps et casimirs en fines laines, par des individus travaillant tant dans la fabrique qu'à l'extérieur pour la dite fabrique'. Het bedrijf was toen gedeeltelijk gemechaniseerd, gaf aan 110 arbeiders en 8 kinderen werk en produceerde 480 meter laken en kazimir per week.⁷³

Tot aan het einde van het Frans bewind, hadden de leveringen aan Frankrijk, Pruisen en Turkije er voor gezorgd, dat het bedrijf bloeide, maar sinds 1816 veroorzaakten het verlies van die markten en de belemmeringen in de vrije handel met het buitenland door de invoerrechten een gebrek aan afzetmogelijkheden.⁷³ De hervatting van de productie door Rahlenbeck in 1824-1825 schijnt een zeer groot succes geweest te zijn, tenminste te oordelen naar de investeringen en de hoge vlucht, die de onderneming tot 1850 heeft genomen.

De beroeringen van de revolutie van 1830 hebben nauwelijks weerslag gehad op de activiteiten van het bedrijf. Het feit dat er een Duitse protestant op de Belgische troon kwam, heeft ongetwijfeld de positie van Rahlenbeck in de Brusselse zakenwereld versterkt, daar hij immers Consul-Generaal was van Z.M. de Koning van Saksen en Z.K.H. de Groothertog van Saksen-Weimar. Omstreeks 1845 heeft het bedrijf te Dalem in ieder geval haar grootste bloei bereikt, maar de economische crisis, die het jaar daarop uitgebroken is, heeft een decennium van moeilijkheden ingeluid, die uiteindelijk hebben geleid tot de ondergang van de lakennijverheid te Dalem.

In april 1847 richtte de gemeenteraad van Dalem een verzoek tot

⁷² A.E.L., *Fonds français, Préfecture*, 687, 1812.

⁷³ A.E.L., *Fonds hollandais*, 3426, *enquête sur la situation des fabriques à Dalem*, 12 juin 1820; 3596, *textile, état des fabriques de draps*, Liège 16 juin 1819. Ter vergelijking: het bedrijf van Jean Hubert Soxhlet te Dalem produceerde 160 meter laken en kazimir per week. Thuriaux te Trembleur 500 meter laken, Wery Lehaen te Cheratte 400 meter laken en 200 meter gekeperde stof.

financiële bijstand aan de provincie, omdat het werk in de fabrieken de gehele winter had stilgelegen en de situatie van dag tot dag verergerde.⁷⁴ Omdat men bang was voor relletjes, werd de burgerwacht versterkt, want 'un grand nombre d'ouvriers compose la population, on peut l'estimer à 7/8, une force publique y est nécessaire'.⁷⁵

In maart 1848 is er in de fabrieken nog steeds geen werk en de jongemannen van Dalem, die werk hadden gevonden in Pruisen, werden dat land uitgezet, omdat 'les ouvriers allemands ont obligés les chefs de fabriques à les renvoyer dans leur patrie'.⁷⁶

De crisis was nauwelijks voorbij of het bedrijf in Dalem verloor haar directeur: Rahlenbeck overleed in oktober 1849.

Een van zijn zoons, Conrard Guillaume, nam met succes de zaak over, wat blijkt uit het feit, dat hij voor de kwaliteit van zijn producten op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1855 een medaille in de tweede categorie kreeg.

Deze medaille vormde de bekroning voor een voortreffelijk initiatief: de fabrikage van handschoenen 'en drap tricot qui, à part le tissage, se confectionne comme les autres draps: ces gants sont façonnés à l'aide d'un découpoir et d'ouvrières pour la couture. Cette industrie se développe si bien, qu'outre une centaine d'ouvrières occupées à Dalem, cet honorable fabricant a dû s'adresser à Liège pour traiter la confection de ces gants'.

In oktober en november 1857 heeft Rahlenbeck twee octrooien aangevraagd voor de uitvinding van 'un drap élastique decati et d'une flanelle également élastique et decatie'.

Het nieuwe produkt heeft zoveel aftrek, dat 'à défaut d'ouvriers dans le canton de Dalem, (Les gants), sont cousus dans les ateliers de la Flandre Orientale'.⁷⁷

Op de tragische zaterdag van 27 februari 1858 luidde de doodsklok over het bedrijf van Rahlenbeck: In de vroege ochtend van de 27ste 'un violent incendie à éclaté à Dalem (...). Les secours que l'autorité de cette commune est venue réclamer dans notre ville (Liège) s'y sont promptement rendus. Malheureusement malgré

⁷⁴ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 8, 11 avril 1847.

⁷⁵ Archief van het gemeentehuis van Dalem, *registre aux certificats de bonne vie et moeurs*, 27 mars 1847, François Delqotalle wordt benoemd tot kolonel van de burgerwacht.

⁷⁶ A.E.L., *Fonds des communes*, register 8, 26 mars 1848.

⁷⁷ *Exposé de la situation administrative de la Province de Liège (...), session 1856*, Liège p. 384 et 461; *idem*, Liège 1858, p. 347.

le concours d'une foule de personnes accourues sur les lieux du sinistre, malgré l'activité de nos pompiers, malgré des secours énergiques, tous les bâtiments, machines etc. ont été la proie des flammes. Il ne reste que des murscrevassés'.⁷⁸

Het bedrijf van Rahlenbeck was verwoest. Alleen het herenhuis, dat nu nog bestaat, en de woningen langs de weg bleven gespaard; zij hebben zeker tot 1872 dienst gedaan als weverij.⁷⁹

Guillaume Conrard trok zich terug te Verviers, waar hij op de plaats genaamd 'Chemin de Crotte', 'een gebouw' bezat 'à trois étages servant de fabrique de draps et d'étoffes de laine avec filature, tonderie, foulurie, lainerie, presse, lavoir, cour, magasin, écurie (...), machines à vapeur, avec chaudières, assortiments et généralement tous les ustencils et mécaniques que renferme l'établissement'.⁸⁰

4. Het productieproces

Het technisch aspect.

Als men de ontwikkeling van een bedrijf beschrijft, kan men zich niet beperken tot het schetsen van de wederwaardigheden van de firma, die dat bedrijf gedreven heeft. In het productieproces nemen ook gebouwen, machines, geld en vooral mensen een belangrijke plaats in. We zullen nu iets zeggen over de rol die elk van deze aspecten heeft gespeeld.

⁷⁸ Dagblad *La Meuse* van maandag 1 maart 1858, p. 1, kolom 3. Het bericht over de brand staat op de eerste pagina van de uitgave van zaterdag 27 februari. De brand brak tegen 3 uur 's morgens uit en de brandweer, geholpen door de bewoners, bestreed het vuur tot aan de avond. De inzet van de bevolking was bijzonder opmerkelijk, cfr. *Mémorial administratif de la Province de Liège*, t. 29, Liège, 1859, p. 200-201.

⁷⁹ D.R., *Enregistrement des domaines, bureau de Visé*, kadastrale opmeting, 11 oktober 1872. Uit een verzekeringspolis van 1887 blijkt, dat deze huizen niet gebruikt werden als werkplaatsen, omdat dan de risicopremie hoger zou zijn geweest.

⁸⁰ D.R., Lijst van inschrijvingen, geregistreerd bij het hypotheekkantoor te Verviers op naam van C. G. Rahlenbeck, 19 mei 1862. A.E.L., *Archives provinciales, Etablissements insalubres et dangereux*, reg. 2, nr. 3183, 10 jan. 1866. Verzoek om toestemming tot het exploiteren van een wolspinnerij met lakenvollerij en wolwasserij.

Men vestigt niet zo maar ergens een bedrijf; met name het gebruik van waterkracht vereist dat voldaan wordt aan een reeks technische voorwaarden, die beperkingen opleggen aan de keuze van de vestigingsplaats. Er moet een tamelijk snel vlietende stroom zijn, maar ook weer niet al te snel, voldoende, maar niet al te overvloedige watertoevoer. De beek de Bolland, die aan de voet van de rotsachtige bergkam te Dalem in de Berwijn stroomt, voldeed aan deze eisen. Deze beek bracht de vroegere banmolen door middel van een speciaal gegraven molenbeek in beweging en in de 16e eeuw een kruitmolen, die in 1604 door de befaamde Curtius werd aangekocht.⁸¹

Deze riviertjes werden nooit als zodanig gebruikt. Door de onregelmatigheid van de stroom en de natuurlijke afkalving van de oevers was men genoodzaakt molenbeken te graven, die men 'bief' of 'coup d'eau' noemde. De molenbeek van de fabriek te Dalem was op de plaats, waar hij overging in een waterval, die op zijn beurt een ijzeren rad in beweging zette⁸², twee meter breed. We hebben gezien, dat de firma om de watertoevoer van de stroom te regelen een vijver had aangelegd.⁸³

Het kanaal werd ook gebruikt voor het wassen van de ruwe wol, die men in manden in het water dompelde.⁸⁴ De aankoop van weiden was ook noodzakelijk om er ramen te installeren: grote houten stellages, waarop de lakens werden gespannen bij het drogen.

Naast wat door het aanwenden van waterkracht noodzakelijk is, is het aanwezig zijn van snelle verbindingen, die het gehele jaar te gebruiken zijn, van levensbelang voor industriële ondernemingen. Hiervoor schijnt de firma Rahlenbeck niet voldoende oog gehad te hebben. Tot aan het midden van de 19e eeuw lag Dalem buiten het bereik van de grote verkeerswegen (de Maasvallei, de weg Visé-Warsage-Aubel en de weg Luik-Herve-Aken⁸⁵).

Het gemeentebestuur was zich van deze moeilijkheid bewust: in 1827 verzocht zij de weg Maastricht-Verviers via deze plaats te laten lopen.⁸⁶ Het verzoek werd niet ingewilligd, want de weg werd

⁸¹ R.P. O'Kelly, *La poudrière de Curtius à Dalem*, in *Leodium*, t. 35, 1948, p. 44-46.

⁸² D.R., Kadastrale kaart, getekend door landmeter Poncelet in 1864.

⁸³ Cfr. plattegrond van Popp.

⁸⁴ Cfr. noot 34.

⁸⁵ Hiervoor cfr. Emile Fairon, *La chaussée de Liège à Aix-la-Chapelle et les autres voies de communication des Pays-Bas vers l'Allemagne au XVIIIe siècle*, in het *Bulletin de la Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire*, t. 12, Verviers, 1912.

⁸⁶ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 3, p. 124, 15 juni 1827.

aangelegd via Mortroux. Bovendien vroeg de gemeenteraad in 1841 financiële ondersteuning om een verbinding tot stand te brengen tussen Dalem en de wegen Verviers-Battice-Mortroux-Maastricht en Luik-Visé.⁸⁷ Tenslotte zou het bij de aanleg van 2 wegen blijven, waarvan de ene Dalem verbond met de Maasvallei via Richelle en de andere met Visé.⁸⁸

De financiering van de aanleg van de weg Mortroux-Dalem-Argentau werd een onoverkomelijk probleem, dat het politiek klimaat in het canton tussen 1830 en 1850 heeft verziekt. De gemeentes waren het niet eens met de hoogte van hun bijdrage, zoals die werd voorgesteld door de cantonale raad, terwijl Rahlenbeck er zelfs van werd beschuldigd te proberen 'tirer son épingle du jeu'.⁸⁹ Het gevolg van deze eindeloze discussies was slechts, dat het dorp in zijn gevaarlijk isolement bleef. Ten tijde van de aanleg van de grote geplaveide wegen en de revolutionaire ontwikkeling van de spoorwegen, beschikte Dalem nog slechts over slechte wegen, die 's winters onbegaanbaar waren.⁹⁰

De bedrijfspanden, hun bestemming en inboedel.

We moeten het vooreerst eens worden over de te gebruiken terminologie.⁹¹ Het woord 'usine' komt zeker niet in aanmerking, omdat het in geen enkele tekst gebruikt wordt. De uitdrukking 'fabrique de draps' en 'la grande fabrique' komen echter herhaaldelijk voor en hiermee worden de bedrijfsgebouwen (1824) bedoeld als tegenstelling tot de magazijnen en de particuliere huizen: alleen in de fabriek bevinden zich machines. Ook op de plattegronden en in

⁸⁷ A.E.L., *Ibidem*, register 7, 21 september 1841.

⁸⁸ A.E.L., *Ibidem*, zittingen van de gemeenteraad van 12 januari en 15 april 1844, 15 november 1845, 28 november 1846, 6 april 1848.

⁸⁹ A.E.L., *Ibidem*, 15-11-1845.

⁹⁰ Philippe Vander Maelen, *Dictionnaire géographique de la Province Liège*, Bruxelles, 1831, p. 53. Nog in 1878 verdedigde Senator Fléchet krachtig een plan om een spoorlijn aan te leggen tussen Visé en Micheroux via Dalem, waarbij hij klaagde over de ellendige toestand, waarin de handel en de industrie in deze regio verkeerden. Er gebeurde evenwel niets. *Annales parlementaires du Sénat, session 1877-1878*, zitting van 10 april 1878, p. 119-120.

⁹¹ Cfr. hiervoor P. Lebrun, *op. cit.*, p. 276.

de inventarissen wordt het woord 'fabrique' alleen gebruikt om er die gebouwen mee aan te duiden, waar machines staan. Andere bedrijfsgebouwen heten werkplaatsen ('atelier'). Zo maakt de plattegrond van 1829 duidelijk onderscheid tussen 'la grande fabrique' en 'l'atelier des laineurs à la main'.⁹² De term 'manufacture' tenslotte wordt weinig gebezigd en schijnt de onderneming in zijn geheel aan te duiden.

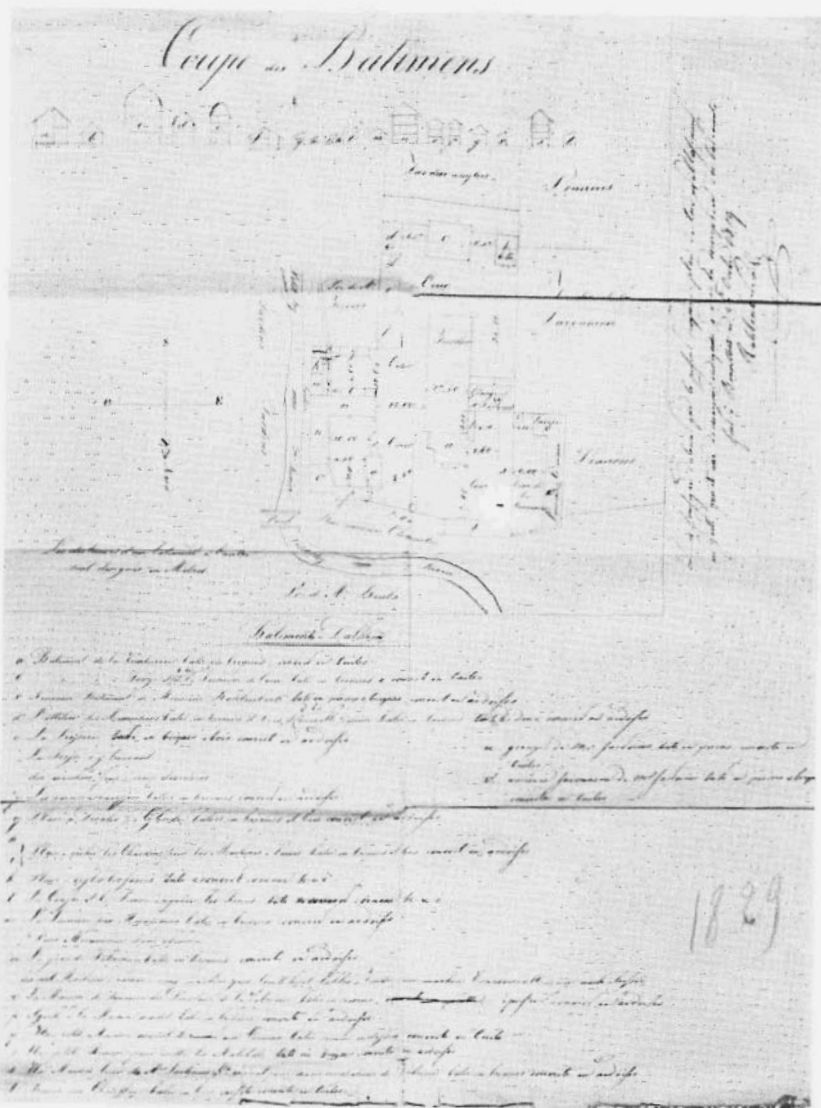
Het is onmogelijk om voor de jaren vóór 1825 een beschrijving te geven van de fabriek van Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck.

Niettemin weet men dat zij reeds in 1809 machines kocht bij William Cockerill en Zonen.⁹³ In een brief, gedateerd 7 januari 1810, bevestigen deze laatsten diverse machines te hebben geleverd en zij verzekeren, dat ze het noodzakelijke zullen doen om de zich in slechte toestand bevindende machines te Monschau te herstellen.

Op 15 november 1811 delen zij mede dat ze op 14 oktober twee fijn-spinmachines naar Dalem hebben gezonden. Zij zullen nog sturen '2 leviers de métiers à filer fin, 8 rouleaux de fer blanc, 4 peignes – ces objets pour compléter les machines que nous vous avons expédiées à diverses époques par le même voiturier (een zekere Sévrin), savoir 2 machines à carder, 4 machines à drosser, avec les cardes, 1 métier à l'avant filature, 10 métiers à filer fin – dont veuillez aussi prendre note et nous en accuser réception. Quand vous serez prêts, vous voudrez bien nous le faire savoir, afin que nous envoyions nos gens pour monter les machines et les mettre en train'. Tussen 1811 en 1819 had nog een uitgebreide briefwisseling plaats tussen William Cockerill en Zns en Cornet Soxhlet te Dalem.⁹³

⁹² Dit onderscheid beantwoordt aan de definitie, die door Paul Mantoux wordt gegeven, *La révolution industrielle au XVIIIe siècle. Essai sur les commencements de la grande industrie moderne en Angleterre*, Paris, réédition 1959, p. 248: 'le système de fabrique (...) est la conséquence nécessaire du machinisme. Un outillage formé de parties solidaires, avec une force motrice centrale, ne peut être installé que dans un local unique, où son fonctionnement est dirigé par un personnel discipliné. Ce local, c'est la fabrique'.

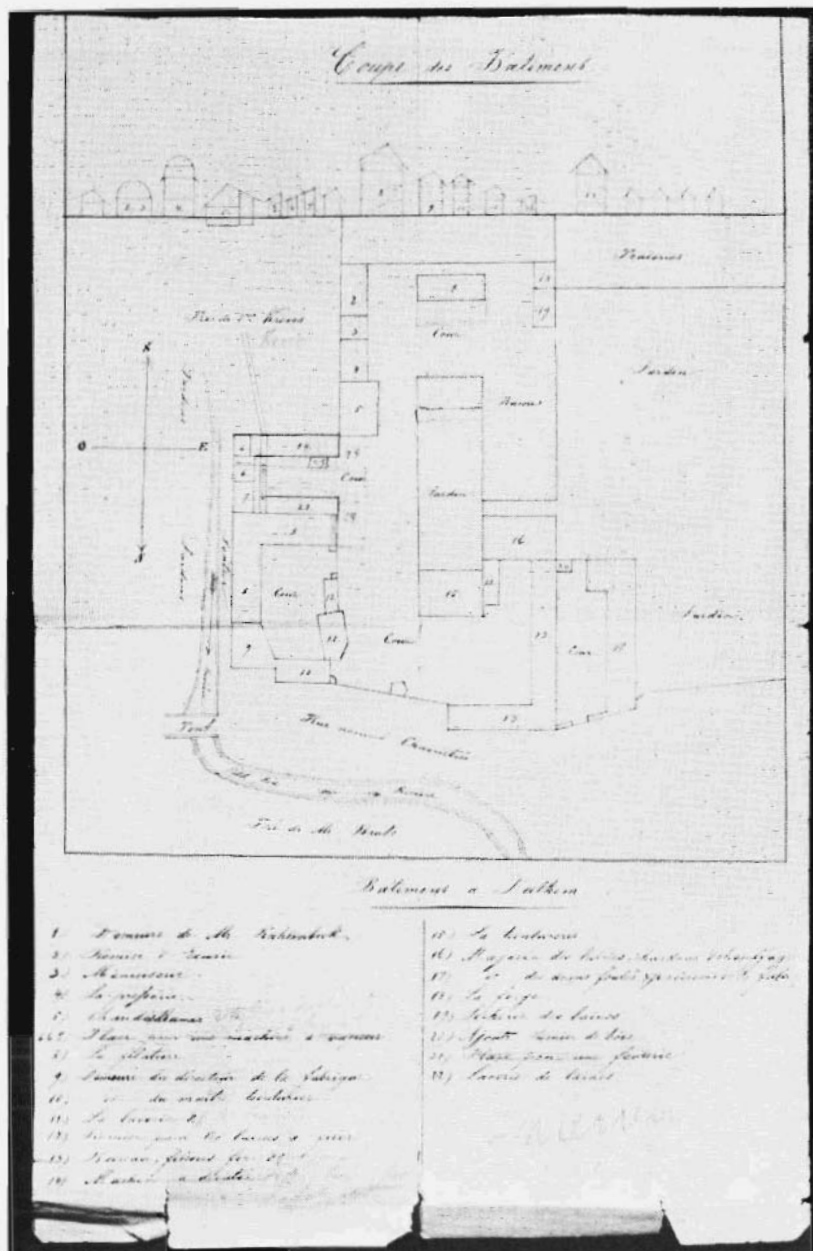
⁹³ Musée du Fer et du Charbon, *Archives, Fonds Cockerill, entreprise de fabrication de machines à Liège*, brievenboek, 1809-1813, index van ontvangen correspondentie.

Plattegrond 2. Het bedrijf Rahlenbeck in 1829

Afbeelding 1. Ongedateerd handelsmerk van de firma Rahlenbeck

Plattegrond 3. Toestand der gebouwen tussen 1833 en 1835. De met potlood bijgeschreven opmerkingen zijn onjuist. De plattegrond is niet van vóór 1829

Plattegrond 1 die niet gedateerd is, maar zeker ouder dan 1827,⁹⁴ toont een complex van een twintigtal gebouwen, die in de daarop volgende jaren verschillende veranderingen hebben ondergaan, maar waarvan het aanzicht en de compositie nauwelijks werd gewijzigd. Op dat moment bepaalde het gebruik van waterkracht nog de indeling van de bedrijfsterreinen.

De kern van het bedrijf is gelegen op de plaats, waar de vliet gebouw no. 8 raakt. Het wordt 'la grande fabrique' genoemd. Daar bevinden zich de 17 kaardmachines, de 5 grofspinmachines, de 30 scheertafels en een 'machine à crasser'.⁹⁵ Dit gebouw staat tegen de woning van de fabrieksdirekteur (9) aan. De kleine gebouwen 10, 11 en 12 deden dienst als opslagplaats van kaardebollen en olie. Achter deze groep gebouwen liggen naast elkaar verschillende werkplaatsen geheten: 'presserie' (3), 'rames echauffées' (4), 'secherie chaude' (6), 'lainerie à la main' (5) en 'lainerie mécanique' (7). Zij werden gebruikt voor het spinnen (5 en 7), het drogen (4 en 6) en de appretage (3).

Aan de overkant van de grote binnenplaats stonden rond de z.g. 'cour de la savonnerie' de gebouwen, die gehuurd waren van de familie Sartorius. De voormalige zeepfabriek van de heer Sartorius is veranderd in een werkplaats en er bevinden zich 6 scheertafels. Aan de voorkant staat het gebouw no. 13 dat dienst deed voor diverse werkzaamheden die in het bedrijf voorkwamen. Er bevinden zich 8 scheertafels, 11 fijnspinmachines, 6 haspels, een krasmaschine en kaardebollen.

Op plattegrond 2, getekend door Rahlenbeck in 1829, ziet men de veranderingen, die hij intussen aan het bedrijf heeft aangebracht. Op de eerste plaats valt ons de mooie direkteurswoning op — het enige relict, dat nog bewaard is —, gebouwd in 1827 (gebouw c). Er is ook een ververij gebouwd (a). Enkele oude gebouwen hebben

⁹⁴ Ouder dan 1827 om 2 redenen: a) Het gebouw, aangeduid met de letter A is een 'atelier provisoire des menuisiers construit en planches'; het staat op de plaats, waar in 1827 de woning van Rahlenbeck gebouwd werd (cfr. noot 64). b) Achter dit houten gebouw bevindt zich de 'pré de J. H. Scheibler, Ronstorff et Rahlenbeck'; wat er op schijnt te wijzen, dat, toen deze plattegrond getekend werd, deze firma nog steeds bestond. Daarom dateert deze plattegrond, volgens ons, uit de jaren 1822-1824, toen Friedrich Jacob Scheibler, Ronstorff en Rahlenbeck na het vertrek van Louis Scheibler het bedrijf reorganiseerden.

⁹⁵ De krasmaschine bewerkte de wol voor het kaarden; zij bestond uit een trommel voorzien van tanden, die draaide in een eveneens met ijzeren punten voorziene holle ruimte. J. S. Renier, *Histoire de l'industrie drapière au pays de Liège et particulièrement dans l'arrondissement de Verviers*, Liège, 1881, p. 145.

een nieuwe bestemming gekregen: het vroegere gebouwtje 5 doet nu dienst als decatiseerruimte (g). Er zijn bovendien een smederij (b) en een ruimte voor het drogen van de wol (b. bis) gekomen.

Tabel 4. *Inventaris van de gebouwen met hun bestemming en inboedel*

<i>Bestemming</i>	<i>Waarde in gulden</i>	<i>Inboedel</i>	<i>Waarde in gulden</i>
A. Ververij	3000	2 verfkuipen, 4 kookketels verfstoffen	2700 1000
B. Smederij (bis) Droogplaats voor wol	200 500	kachels, wol, hout	400
C. Woning van Rahlenbeck	15000	inboedel	4000
D. Werkplaats v. d. draaiers en timmerlui	1000	fijnspinnmachines, draaibanken	600
D. (bis) Loods en stal	1200	(hierbij inbegrepen 2 fijnspinn- machines)	
E. Perserij	3350	1 pers 10 fijnspinnmachines, 5 haspels	1300 760
F. Gebouw met verwarmde droogramen	2500	koopwaar, perswagens, perskarton	4000
G. Gebouw voor het decatiseren en binden der kaardebollen	1170	koopwaar decatiseer- en glansmachines,	800 1200
H. Warme droogplaats voor de kaardebollen	800	koopwaar kaardebollen en metalen kaarden	1600
K. Ruimte waar de wolschaar gesteld werd		rouwmachines	400
M. Rouwplaats	600	2 rouwmachines, koopwaar	1400
N-L. De grote fabriekshal	12000	17 kaardmachines, 5 grofspinn- machines, 2 transversale machines, 1 appreteermachine, 1 rosmolen, 1 slijpsteen, 38 mechanische scheertoestellen, 1 rouwmachine, 1 krasmachine, koopwaar	23000
O. Woning van de fabrieks- directeur	3500		
P. Bijgebouw, waarvan de bovenverdieping dienst doet als woning van de meester- verver	670		

<i>Bestemming</i>	<i>Waarde in guldens</i>	<i>Inboedel</i>	<i>Waarde in guldens</i>
Q. Loods	450	weefschachten	600
R. Kleine loods	160		
S. Woning	6200	17 fijnspinmachines, 2 scheer- tafels met hun scharen, 8 haspels, 3 wolven, verschil- lende noptafels, bureaumeubels, koopwaar	14150
U. Magazijn	1000	wol en andere grondstoffen	8000
V. Gebouw	1800	kaardebollen, oliën, koopwaar	8000
T. Loods voor ongeverfde wol	400	wol, brandstof	800
Samen	55.500	koopwaar en grondstoffen apparatuur	24.900 49.810
Totaal	130.210 guldens		

De letters verwijzen naar de plattegrond no. 2 van 1829.

Alleen op deze plattegrond zijn de afstanden tussen de verschillende gebouwen aangegeven – men ziet onmiddellijk de onvolkomenheden van deze schetsen zonder schaal.

Een interessante nieuwigheid is die decatiseerruimte: het decatiseren bestond uit het laten intrekken van stoom in het weefsel om de stijfheid te verwijderen, een betere glans te verkrijgen en het laken krimprij te maken.⁹⁶ Rahlenbeck was erg trots op deze techniek, want op het enige handelsmerk van het bedrijf dat is overgebleven, staat als specialiteit van de firma vermeld: 'Decatissage à lustre ineffacable'.⁹⁷

Op plattegrond 3, die dateert uit 1833, kan men geen enkele wezenlijke verandering in groepering en bestemming van de diverse gebouwen bespeuren. Door de bijgevoegde gedetailleerde inventaris kunnen we een lijst opmaken van de inboedel en het gebruik der gebouwen. Zij is in tabel 4 (zie hiervoor) weergegeven.

⁹⁶ Renier, *op. cit.*, p. 206. Het decatiseren met de stoom had tot doel de stof een betere glans te geven. Dit van oorsprong Engels procédé, bekend als *patent - dress*, werd vanaf 1826 in België toegepast. De Briavoine, *Sur les inventions et perfectionnements dans l'industrie depuis la fin du XVIIIe siècle jusqu'à nos jours*, in de *Memoires couronnés par l'Académie royale des sciences et belles lettres*, Bruxelles, t. 13, 1838, p. 93. St. Bormans, *op. cit.*, p. 233 sqs, bij het woord 'decati'.

⁹⁷ Wij bedanken meneer Jacques Detrou voor zijn toestemming tot het afdrucken van dit document.

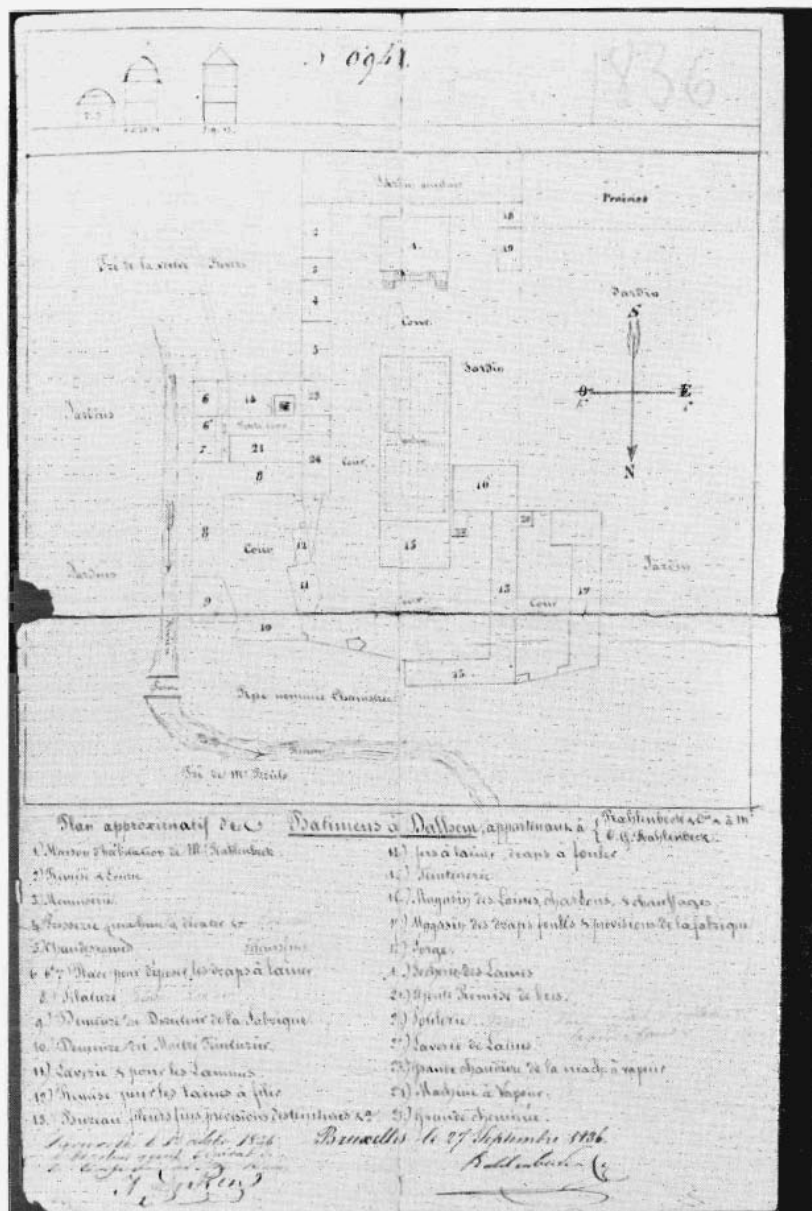
Dankzij de inventarissen, gevoegd bij plattegrond 4 (1836) en plattegrond 5 (1837) is het mogelijk de achtereenvolgende fasen van de lakenbereiding te beschrijven. De ruwe wol werd in balen bewaard op de zolder van gebouw no. 13. In de benedenverdieping maakten de sorteersters de balen los. Zij trokken de wol uit elkaar en verwijderden het ergste vuil. Vervolgens werd de wol voor de eerste keer gewassen in de vliet – er was een vlondertje tussen de werkplaatsen 6 en 14; de wol werd daar met behulp van manden ondergedompeld. Daarna werd ze overgebracht naar het kleine washuis no. 22 en met behulp van warm water en urine ontvet. Eenmaal droog, werd ze opnieuw toevertrouwd aan de sorteersters op de benedenverdieping van no. 13, die de wol verder uit elkaar trokken met wolven⁹⁸ en vlaakten met de machine. Hierna werd de wol overgebracht naar de benedenverdieping van de grote fabriekshal (8) en daar werd ze machinaal gekrast alvorens te worden geeraard. Het kaarden gebeurde in twee etappes: het schrobbelen met de schrobbelmaschine en het eigenlijke kaarden met een kaardmaschine. Deze bewerkingen hadden tot doel de vezels uit elkaar te trekken en evenwijdig te leggen. Eenmaal geeraard werd de wol gesponnen. Op de bovenste verdiepingen van de grote fabriekshal (8) bevonden zich 6 grofspinmachines, terwijl op de eerste verdieping, die uitzag op de binnenplaats van gebouw 13, 17 fijnspinmachines stonden. In deze laatste ruimte werd de draad gehaspeld – er waren 8 haspels – en overgegeven aan de scheringmaker.

'Celui-ci disposait parallèlement les fils de chaîne que l'on passait dans l'eau de colle chaude pour les rendre plus résistants et pour réunir les poils qui s'en échappaient et les rendaient velus; ainsi ourdie la chaîne passait au tisserand. Le tisseur jetait la navette déroulant le fil de la trame au travers des fils de chaîne; dès que la largeur de la pièce dépassait l'envergure d'un homme, il faillait, suivant cette largeur, un second puis un troisième ouvrier. Cette opération terminée, les fils s'étaient transformés en une sorte de draps rugueux'.⁹⁹

De wevers beschikten over 5 getouwen op de eerste verdieping van gebouw 13, dat uitzag op de weg. De rest werd door thuiswerkers geweven. Eenmaal geweven, werd het weefsel overgegeven aan de

⁹⁸ De wolf is een soort hennephaak met gekruiste pinnen die voorzien waren van haken (Renier, *op. cit.*, p. 141-142). Voor de beschrijving van de verschillende fasen van de lakenbewerking zie P. Lebrun, *op. cit.*, p. 188-192, 213-220, 241-244.

⁹⁹ P. Lebrun, *op. cit.*, p. 189.

Plattegrond 4. Het bedrijf van Rahlenbeck in september 1836. De plattegrond uit 1837, die niet van deze verschilt, is niet afgedrukt.

nopsters, die op de bovenverdieping van werkplaats 5 waren ondergebracht. Deze jonge meisjes namen met een naald, die tegelijk kon snijden, het nopwerktuig, alles weg wat niet in het weefsel thuis hoorde en knipten de eindjes van de knopen af.¹⁰⁰ Op de benedenverdieping van gebouw 8 en 21 onderging het laken de moeilijke volbewerking, uitgevoerd door gespecialiseerde arbeiders onder leiding van een volmeester. Het laken werd in ketels gedompeld, waar zeep en volaarde in zat.¹⁰¹ Door waterkracht op en neer bewogen hamers walkten het laken, zodat het gewassen en geglansd werd.¹⁰² Na het vollen werd het laken gewrongen met de rolmachine en vervolgens ging het door de rouwmaschine. Deze machine bestond uit paletten voorzien van kaardebollen en borstelde het weefsel stevig om het fluwelig te maken; door het vollen werden de draden immers zeer stevig samengetrokken en werd het weefsel effen gemaakt. Omdat de kaardebollen door het vocht zacht werden moesten ze regelmatig gedroogd worden. Dit gebeurde in gebouw 14, waar 'les chardons sèchent par l'effect de la vapeur'. De gedroogde kaardebollen en de met behulp van een rol gereinigde haken werden weer op de rouwmaschine gezet door een arbeider, die men 'relieur de chardons' noemde. Het weefsel werd vervolgens geschoren op de bovenverdieping van gebouw 4 en 5 waar 2 transversale scheermachines en 4 Engelse scheertoestellen stonden.¹⁰³ Het laken werd hierna op de verwarmde ramen (5) gespannen en machinaal gedecatiseerd. Tenslotte ging het laken onder de pers, die in de benedenverdieping van werkplaats 4 stond.¹⁰⁴ Nu kon de stempel en het nationaal merkteken aangebracht worden door de 'expert sédentaire', die benoemd was door de gemeenteraad.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Wanneer een draad brak bij het weven, moesten kinderen, die 'rattacheurs' werden genoemd, de draad weer aan elkaar knopen. In 1837 maakte Rahlenbeck onderscheid tussen nopsters voor de ruwe stof en nopsters voor de bewerkte stof.

¹⁰¹ Deze aarde is een klei, die ontstaat door erosie van bepaalde schilferstenen. Zij heeft de eigenschap te ontvetten.

¹⁰² In de inventaris van 1837 staan drie houten en twee ijzeren ketels vermeld; het is mogelijk dat men er op de Engelse wijze volde, waarbij de stoommachine voor de druk zorgde. (R. Demoulin, *Guillaume Ier et la transformation économique des Provinces Belges (1815-1830)*, Liège-Paris, 1938, p. 255).

¹⁰³ In 1836 gebeurde het scheren nog met de hand, vandaar de 38 scheertafels in gebouw 8.

¹⁰⁴ Het laken werd geperst tussen stukken karton. Er was ook een 'machine à cylindre', waarschijnlijk een cirkelvormige pers. (M. Lejeune, *op. cit.*, p. 455).

¹⁰⁵ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 8, 30 octobre 1844: benoeming van Jean Nicolas Cloes, gemeente-secretaris, tot 'expert sédentaire' als opvolger van J. M. Branten, die benoemd was in 1827.

Het verven van de wol was een delicate bezigheid, die voorbehouden was aan een meester-verver, die in gebouw 10 woonde. De samenstelling van de kleuren was fabrieksgeheim.¹⁰⁶

Dé grote verandering van de jaren 1836-1837 is zonder twijfel het in gebruik nemen van de stoommachine geweest, waarvoor men een aparte ruimte (24) moest bouwen, evenals een stookplaats voor de stoomketel (23) en een grote schoorsteen (25).

Na de brand, die het bedrijf verwoestte, bleef alleen deze vierkante schoorsteen overeind: een ansichtkaart uit het begin van deze eeuw toont haar zeer duidelijk (cfr. afbeelding 2).

Het betrof een stoommachine met slinger, die onder hoge druk werkte en een vermogen van 16 pk had. Zij was vervaardigd in het bedrijf van John Cockerill en 'destinée à faire marcher une partie de la fabrique, le reste étant mù par une roue à l'eau, simultanément avec le coup d'eau des mécaniques'.¹⁰⁷

Een tweede machine, vervaardigd bij het bedrijf Piedboeuf te Jupille, werd in 1845 in gebruik genomen.¹⁰⁸ De stoommachine heeft echter de energie door middel van waterkracht niet vervangen, zoals blijkt uit het feit, dat beneden in gebouw 8 'il y a une roue à l'eau en fer sous terre et un grand manège pour le mouvement général, communiquant d'un côté avec cette roue et de l'autre avec la machine à vapeur'.

Tabel 5 geeft een overzicht van de machines, die in 1836 in gebruik waren.

Wanneer we de lithografie van Simonau en Toovey vergelijken met deze plattegronden, krijgen we een tamelijk goed beeld van het bedrijf in 1852. Men kijkt vanaf het hoogste punt van het Sart Coulot op het bedrijf neer. De stevige woning van Rahlenbeck op

¹⁰⁶ P. Lebrun, *op. cit.*, p. 206-210.

¹⁰⁷ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 5, zitting van de gemeenteraad van 20 april 1836; Archief van het gemeentehuis van Dalem, *dossier commodo - incommodo*, notulen van 3-4-1836, vergunning van de bestendige deputatie van 21-5-1836, vergunning van de Minister van Binnenlandse Zaken van 21-9-1836. Musée du Fer et du Charbon, *Archives, Fonds Cockerill, entreprise de Seraing*, leveranties van machines 1824-1889, p. 8, no. 261. Voor het in gebruik nemen van stoommachines in de Luikse industrie zie: Nicole Caulir-Mathy, *La volonté de mécanisation dans l'industrie liégeoise de 1830 à 1836*, in de *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, VI, 1975, 1-2, p. 37-52.

¹⁰⁸ Archief van het gemeentehuis van Dalem, schriftelijke vergunning van de Gouverneur van de Provincie.

Tabel 5. *Inventaris van de gebouwen met bestemming en inboedel. Dalem 1836-1837*

<i>Bestemming</i>	<i>Waarde in francs</i>	<i>Inboedel</i>	<i>Waarde in francs</i>
1. Woning van Rahlenbeck	31.800	meubels	8.500
2. Loods en stal	2.550		
3. Werkplaats voor draaiers en timmerlui	2.150	fijnspinnmachines, gereedschap	1.300
4, 5, 23. Gebouwen voor het persen, het scheren en het noppen van het laken en voor plaatsing van de droogramen	17.000	pers 10 fijnspinnmachines, 5 haspels perswagens, karton laken verwarmede droogramen decatiseermachine 1 grofspinnmachine wol, die gedroogd moet worden ketel van de stoommachine	2.800 1.650 8.500 11.200 3.850 1.550 500 850 4.300
6, 7, 14. Magazijnen	5.500	kaardelaken voor 7 rouwmachines laken zeep voor het vollen koopwaar	4.050 1.300 850 17.000
8. De grote fabriekshal (bouw-kosten 35.600 francs)	25.400	15 kaardmachines 6 grofspinnmachines 4 scheertoestellen 7 rouwmachines krasmachine	29.700 1.700
9. Directeurswoning	7.450		
10. Woning van de meester-verver	1.450		
11. Washuis	1.000	kaardebollen en haken	1.300
12. Loods voor spinwol	350		
13. Woning	13.200	17 fijnspinnmachines 8 haspels 3 wolven bureaumeubels, wolschaar, diverse voorwerpen koopwaar	6.750 19.000
15. Ververij zonder droogplaats	6.400	2 verkuipen en 4 kookketels verfstoffen, verf	5.750 2.150
16. Magazijn	2.150	wol	17.000
17. Depôt	3.850	kaardebollen, oliën, koopwaar	17.000
18. Smederij	450		
19. Washuis	1.100		
20. Opslagplaats voor hout (niet getaxeerd)			
21. Vollerij	2.150	2 volketels en 1 spoelketel laken	4.000 1.700

<i>Bestemming</i>	<i>Waarde in francs</i>	<i>Inboedel</i>	<i>Waarde in francs</i>
22. Loods voor het verven van de wol	850	wol en kookketel voor het wassen	1.700
24. Gebouw	8.500	stoommachine en 5 schrobelmachines	19.000
Totaal	133.300	Totaal	194.950

de voorgrond ziet uit op een binnenplaats, waar omheen de werkplaatsen liggen: men kan gebouw 13 en de oude zeepziederij (17) goed onderscheiden. Er schijnt echter nooit een weg gelopen te hebben vlak langs de woning van Rahlenbeck. Het oog valt onmiddellijk op de enorme schoorsteen, symbool van de revolutie op het gebied van machines. Alle gebouwen zijn opgetrokken uit baksteen en bedekt met leisteen of pannen.¹⁰⁹

Het financiële aspect.

Kapitaal, geïnvesteerd in het bedrijfsleven, wordt op de eerste plaats aangewend voor de aankoop van gebouwen en andere produktiemiddelen. Op dit punt geven de geraadpleegde bronnen enige informatie. Zo kocht Wilhelm Scheibler in 1777 de spinnerij terug voor 21.000 Luikse guldens; dat is, volgens Lebrun, de gemiddelde waarde van gebouwen met een dergelijke bestemming tijdens het Ancien Régime.¹¹⁰

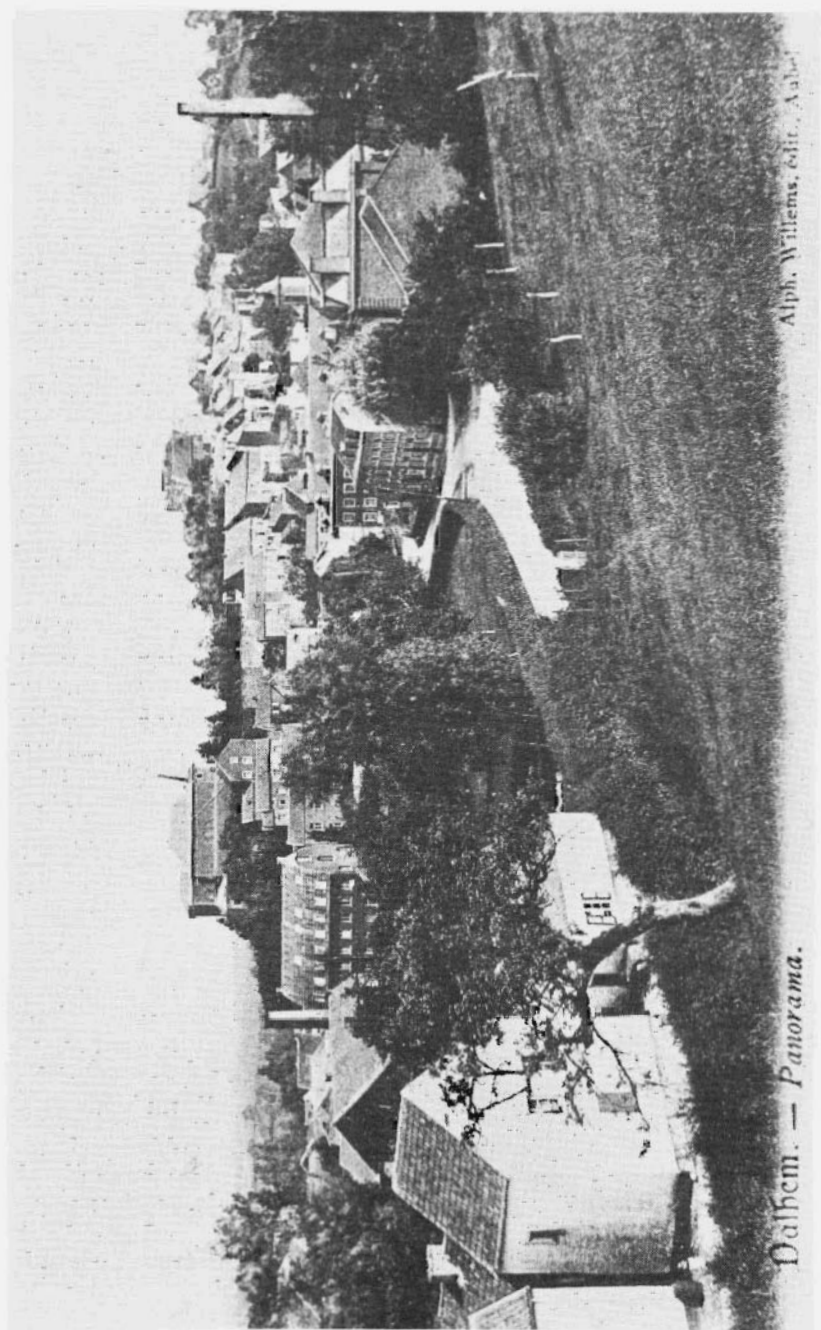
Door de taxaties bij de verzekeringspolissen krijgen we enig idee van de geïnvesteerde bedragen (cfr. tabel 7). Het kapitaal geïnvesteerd in vaste activa, d.w.z. de gebouwen en de machines, vertegenwoordigde in 1836 ongeveer 80% van de verzekerde som. De rest bestond uit kapitaal dat in grondstoffen en gereedproducten gestoken was zoals koopwaar en laken in bewerking. Met eventuele vorderingen en debiteuren wordt helemaal geen rekening gehouden. En dan zijn er nog de onderhoudskosten, bedrijfskosten en niet te vergeten de lonen. Aan dit laatste punt wordt veel aandacht be-

¹⁰⁹ Lithografie uit: *La Belgique industrielle. Vues des établissements industriels de la Belgique*, Bruxelles, éditions Geruzet, 1854, t. 1, planche 33.

¹¹⁰ P. Lebrun, *op. cit.*, p. 375.

Tabel 6. *Inventaris, behorende bij een plattegrond opgemaakt door Rahlenbeck. Dalem, na 1837*

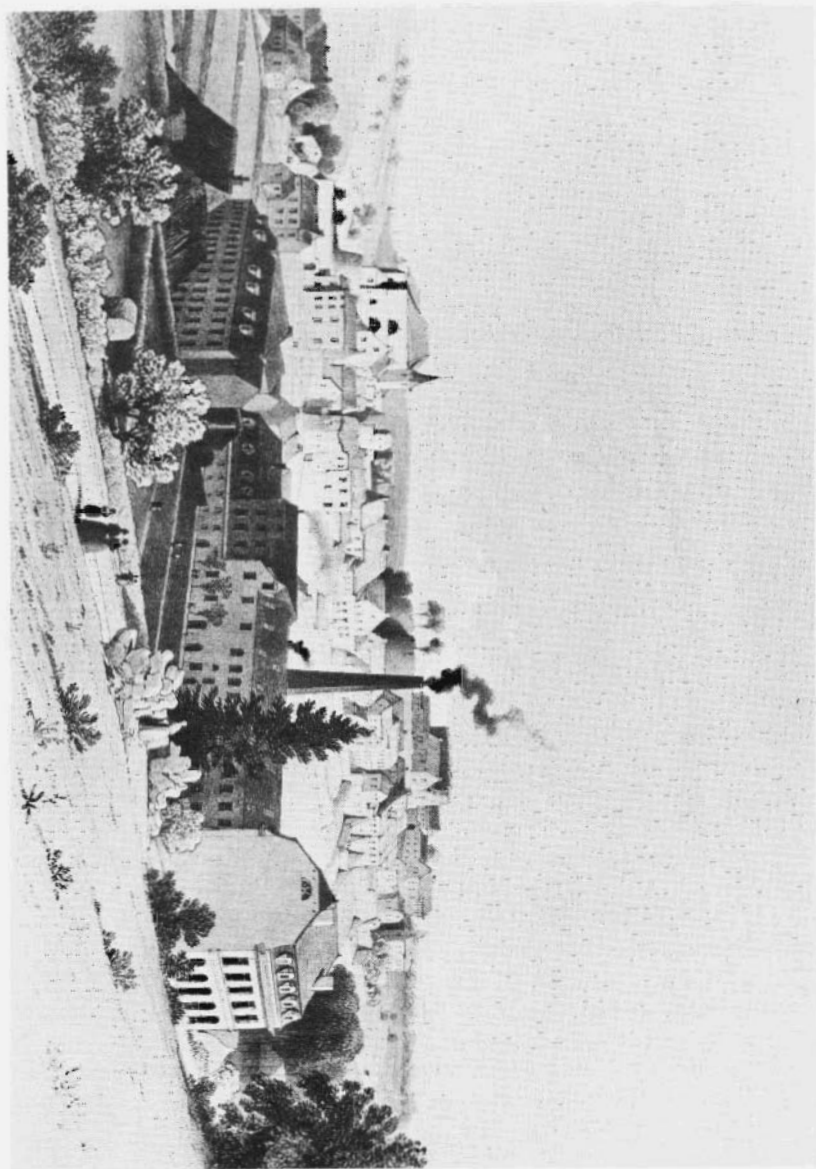
<i>Bestemming</i>	<i>Inboedel</i>
1. Woning van Rahlenbeck	meubels
2. Loods en stal	
3. Timmerwerkplaats	gereedschap, 4 weefgetouwen op zolders van de gebouwen 2 en 3
4. 5. Gebouwen voor het persen, noppes en scheren van het laken	pers, 2 decatiseermachines, 1 machine met rollen, perswagen, karton, 14 nop-tafels, 2 transversale scheertoestellen, 4 Engelse scheertoestellen, 2 appreteer-machines, 1 rosmolen, 5 verwarmde droogramen, 10 fijnspinnmachines, 5 haspels, stoomketel
6. Woning van de volmeester Droogplaats voor kaardebollen	haken, kaardebollen, 2 spoelmanden
7. Plaats voor het rouwen	2 rouwmachines, een rol om de haken van de kaardebollen te reinigen
8. 'De spinnerij'	3 volketels van hout en 2 van ijzer, 2 machines met rollen om het laken uit te wringen, 7 rouwmachines, 1 indigo-molen, 13 schrobbelmachines, 5 kaard-machines, 6 grofspinnmachines, 1 krasmachine, 1 ijzeren rad, 1 rosmolen
9. Directeurswoning	
10. Woning van de meester-verver	
11. Washuis, woning van de portier, ruimte enz.	kaardebollen
12. Gebouw van de stoommachine	op de bovenverdieping een droogplaats voor wol, verwarmd met stoom
13. Spinnerij-ververij	17 fijnspinnmachines, 8 haspels, 5 wolven, 1 klop-machine voor de wol, kantoor-meubels, 5 weefgetouwen, weefschachten, verfstoffen en verf
14. Magazijn	oliën, kaardebollen, 3 gedemonteerde fijnspinnmachines
15. Ververij zonder droogplaats	2 verfkuipe en 4 kookketels
16. Magazijn voor de balen wol en de kaardebollen	
17. Ruimte waar de ketel staat, waarin de wol gewassen wordt	
18. Smederij en washuis plus 3 brandpompen	

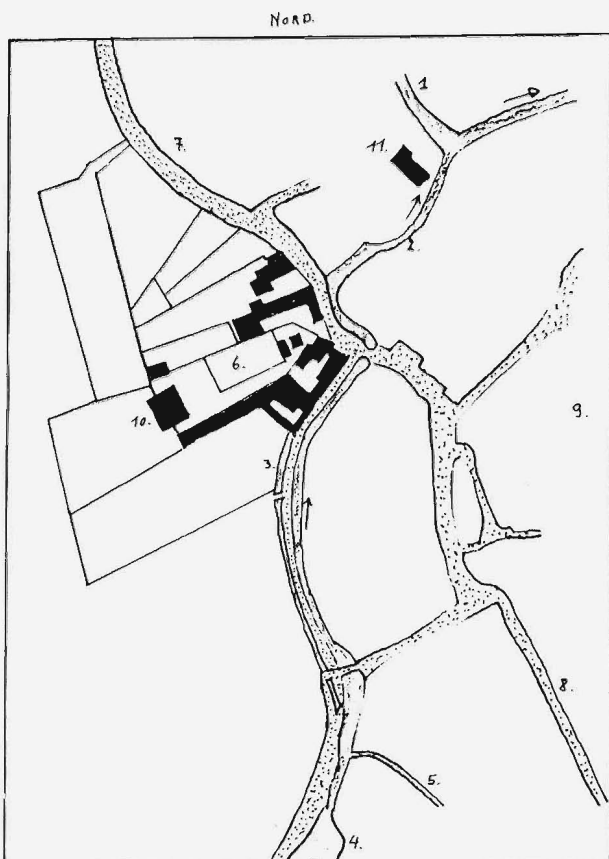
Dalem. — Panorama.

Alph. Willems, edit., Aalst.

Afbeelding 2. Prentbriefkaart met panorama van Dalem omstreeks 1904

Afbeelding 3. Het bedrijf in 1852. Litho van Simonau en Toovey, uit *La Belgique industrielle*

Dalem 1841

Echelle 1/2500

Plattegrond 6. Omvang van de bezittingen van Rahlenbeck te Dalem in 1841

Verklaring der cijfers:

1. De Berwijn	6. Eigendom van Rahlenbeck; gebouwen in zwart
2. De Bolland	7. Weg langs de fabriek in de richting van Visé
3. Kanaal of waterloop	8. Weg naar St. Remy
4. Spaarbekken	9. Dorpskern
5. Waterloop van de banmolen	10. Woning van Rahlenbeck
	11. Spinnerij van Scheibler

Plattegrond opgesteld aan de hand van het schema van 1837 met gebruikmaking van de 'Atlas des communications vicinales' uit 1841 die zich in het gemeentearchief van Dalem bevindt en het kadaster.

steed door de historici die zich met de economische geschiedenis bezighouden.¹¹¹

Over het bedrijf te Dalem bezitten we op dit punt slechts het volgende getuigenis: 'Le Collège des bourgmestre et échevins de la commune de Dalem certifie que Mr. Rahlenbeck et Cie; fabricants de draps en cette commune, ont besoin par semaine d'une somme de 2000 à 3000 francs pour payer les ouvriers qu'ils employent à leur fabrique et quelque fois plus et qu'un ouvrier soit à la journée soit à la pièce ne reçoit que 8 à 9 francs par semaine. En foi de quoi il a été déluré le présent certificat pour servir et valoir ce que de droit. Dalem, le 11 avril 1848'.¹¹²

In deze tijd had de fabriek dus ongeveer 350 arbeiders in dienst. Alleen al voor de uitbetaling van lonen waren 100.000 à 160.000 francs per jaar nodig en dat vereiste vanzelfsprekend een uitgebreide boekhouding en administratie. In de woning van Rahlenbeck te Brussel was het administratief centrum gevestigd. Hier werden de boeken bijgehouden en de balansen opgemaakt.¹¹³ Te Dalem hield de fabrieksdirekteur de lopende administratie bij en regelde ter plekke alle dagelijkse problemen.¹¹⁴

In gebouw 13 was een kantoor, waar een of twee boekhouders en een klerk werkten.¹¹⁴

Tabel 7. *De verzekerde bedragen in de verzekeringspolissen 1825-1836*

Aard van de verzekerde goederen	francs	1825-1826	1833	1836
		guldens	guldens	francs
gebouwen	136.770	64.460	55.500	133.300
apparatuur	80.230	37.940	49.810	126.900
gereed product en wol	?	?	24.900	68.050
Samen	217.000	102.400	130.210	328.250

¹¹¹ P. Lebrun, *op. cit.*, p. 381.

¹¹² Archief van het gemeentehuis van Dalem, *registre aux certificats*, 11 april 1848.

¹¹³ In 1826 woonde Rahlenbeck in de Rue de Berlaimont en in 1832 in de Rue du Lombard. In 1828 zijn de rekeningen definitief vereffend door de vroegere vennoten na een bijeenkomst bij Rahlenbeck te Brussel 'après vérification des livres de la Société à Bruxelles'. (D.R., contract van 30 november 1828).

¹¹⁴ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, bevolkingsregisters 1846-1856.

Eveneens te Brussel ontwikkelde Rahlenbeck zijn commerciële activiteit. Zijn titel van Consul-Generaal, zijn relaties aan het Hof en bij de Duits-Franse Kerk vergemakkelijkte die arbeid zeker. Een dergelijke onderneming kon niet het werk van één man zijn, een vennootschap werd noodzakelijk. De vorm, waarin zij werd gegoten was nog primitief, tenminste voor iemand uit de 20ste eeuw: het was een vennootschap onder firma, waarbij iedere vennoot een deel van het kapitaal inbracht en naar evenredigheid deelde in winst en verlies.

5. *De invloed van het bedrijf op de dorpsgemeenschap*

De geschiedenis van een bedrijf zou onvolledig zijn, als de invloed, die het heeft uitgeoefend op het dorpsleven, niet zou worden behandeld. Een dergelijke arbeid is op zichzelf al een studie apart; hier zullen we ons beperken tot het onderzoek naar de ontwikkeling van de structuur van de beroepsbevolking. Dit element is het duidelijkst en nauwst verbonden met het wel of niet aanwezig zijn van een industrie.

Toch werden ook zeer veel andere aspecten van het dagelijks leven beïnvloed door de industrialisatie, zoals het arbeidsritme, de lichamelijke inspanning vereist voor het werk, de hygiëne en de werkomstandigheden, het taalgebruik van de textielarbeiders etc. We zullen hiervan slechts één voorbeeld geven:

In maart 1840 zag de gemeenteraad zich genoodzaakt een politieverordening uit te vaardigen, die 'les mascarades et travestissement' verbood. De politie moest immers, omdat een groot aantal arbeiders van buiten de gemeente – men weet niet precies hoeveel – daar waren komen werken, het toezicht versterken en de 'masques saoules', die vechtpartijen en moeilijkheden veroorzaakten op de wekelijkse marktdag (dinsdag), verbieden.¹¹⁵

De fabriek stimuleerde de industriële activiteit in de regio. Men spon er voor de kleine bedrijfjes uit de omgeving, die op hun beurt thuiswerk verschaften aan een groot aantal wevers. Zij heeft eveneens toeleveringsbedrijven voor de textielnijverheid aangetrokken. Zo heeft de familie Sartorius een zeepziederij opgericht. Reeds vanaf het begin van de 19e eeuw vervaardigde een bedrijf van houtlijm een lijm op waterbasis, die noodzakelijk was voor de toebereiding van de kettingdraad; deze onderneming was in 1849

¹¹⁵ A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 7, 2 mars 1840.

nog steeds in bedrijf.¹¹⁶ Tenslotte bezat de familie Scheibler een kleine mechanisch aangedreven spinnerij, gelegen op de plaats, waar de Bolland en de Berwijn samenvloeien.

In het jaar waarin het bedrijf van Rahlenbeck door brand werd verwoest kreeg Scheibler toestemming een stoommachine met een vermogen van 12 pk te plaatsen.¹¹⁷ Buiten de arbeiders die in de fabriek werkten of hiervan afhankelijk waren, zoals breisters, naaisters, kleermakers enz., trokken ook andere dorpingen profijt uit de aanwezigheid van het bedrijf: daartoe behoorden de boden, de voerlui, de dagloners en . . . de herbergiers.

De ontwikkeling van de beroepsbevolking van Dalem tussen 1804 en 1890 weerspiegelt de geweldige invloed van de textielnijverheid op het dorpsleven. Reeds in het begin van de 19e eeuw was meer dan de helft van de actieve bevolking in de secundaire sector werkzaam en tot ongeveer 1880 vormde de textielnijverheid de basis van het economisch leven te Dalem. Wanneer men de samenstelling van de beroepsbevolking van 1805 vergelijkt met die van 1846 (bijlage I) ziet men de enorme verandering die het in gebruik nemen van mechanische toestellen en van de stoommachines teweeg gebracht heeft in de textielnijverheid. In 1805 berustte de bewerking van wol nog op twee semi-manuale deelbewerkingen: het spinnen, een bezigheid voor vrouwen, en het weven, voorbehouden aan mannen. De textielarbeid was nog een ambachtelijke bezigheid, die thuis werd uitgeoefend. In deze periode was het hoofdzakelijk vrouwenwerk; zij vertegenwoordigden 58% van de textielarbeiders.

De invoering van verschillende soorten mechanische toestellen, vooral vanaf de jaren na 1810, veranderde de produktiewijze volledig. De drie deelbewerkingen uit 1805 (spinnen, weven en kaarden) werden gesplitst in een vijftiental deelbewerkingen, verricht 'à la chaîne'. De mechanisatie heeft dus vier gevolgen gehad:

- een verder doorgevoerde arbeidsverdeling;
- de vermindering van het aantal handwerkslui, die echter niet helemaal verdwenen zijn;

¹¹⁶ A.E.L., *Fonds hollandais*, 3426, 12 juin 1820. A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, register 5, 5 février 1849. Aan J. N. Schnackers werd de vergunning geweigerd om een fabriek van houtlijm op te richten, want doktor Thijs was bang, dat de walgelijke geur die zo'n bedrijf verspreidde, hem schade zou berokkenen en hij achtte de fabriek van houtlijm van de Weduwe Saintremy voldoende.

¹¹⁷ A.E.L., *Ibidem*, register 5, 7 novembre 1858; en plattegrond van Popp.

– de overgang van vrouwenarbeid naar hoofdzakelijk mannenarbeid – 70% van alle arbeiders in de textielnijverheid zijn in 1846 mannen. De spinster wordt vervangen door de 'fileur par mécanique';

– het aanwenden van niet gespecialiseerde handenarbeid om kleine karweitjes op te knappen. Jonge jongens werden geronseld om in de fabriek te werken als 'devideurs' of als 'rattacheurs de fil', terwijl jonge meisjes werden aangeworven als 'drousseuses'. De gemiddelde leeftijd van de jongens was 11 jaar in 1846 en sedert 1856 13 jaar; niettemin waren de kinderen, die de draden weer aan elkaar moesten knopen ('rattacheurs'), vaak niet ouder dan 9 à 10 jaar. In 1856 was de jongste 7 jaar. De gemiddelde leeftijd van de meisjes was steeds 13 jaar.

In het jaar 1846 bevindt zich de textielnijverheid te Dalem op haar hoogtepunt. Het jaar daarop wordt het dorp zwaar getroffen door de crisis en de daarmee gepaard gaande werkloosheid. De produktie kon weliswaar onder leiding van Conrard Guillaume Rahlensbeck tot op zekere hoogte doorgaan dankzij de uitvinding van de fabriekstechniek van wollen handschoenen, maar het verval is reeds begonnen.

In 1856 worden alle deelbewerkingen van de lakenfabrikage, ondanks een vermindering van het aantal arbeiders, nog ter plaatse uitgevoerd; men neemt echter een duidelijke vermindering van het aantal spinners, haspelaars en kaarders waar. Het aantal wevers neemt echter toe.

Tien jaar later, in 1866, dus na de brand in het bedrijf, vertegenwoordigden de textielarbeiders nog maar 37% van de actieve bevolking en is het merendeel van de deelbewerkingen verdwenen. Tenslotte zal alleen het weven overblijven.

Het verval van de textielnijverheid te Dalem, dat wordt gekenmerkt door teruggang in specialisatie en vermindering van het aantal deelbewerkingen, zodat uiteindelijk maar één bewerking overbleef, het weven, waardoor de bevolking afhankelijk werd van ondernemers woonachtig buiten de gemeente, loopt parallel met de vermeerdering van het aantal wapensmeden, die eveneens afhankelijk werden van ondernemers van buiten.

Tabel 8. *Het aandeel van de actieve bevolking te Dalem, dat werkzaam was in de textielnijverheid en de wapensmederij, 1805-1890*

Jaar	Wapensmeden	Textiel- bewerkers	Totale actieve bevolking	Percentage wapensmeden	Percentage textiel- bewerkers
1805	0	291	448	0,0	65,0
1846	11	319	603	1,8	53,0
1856	19	286	535	3,5	53,4
1866	81	165	472	17,2	35,0
1880	112	124	458	24,4	27,1
1890	158	119	492	32,1	24,1

Overgenomen uit R. Leboutte, *La population de Dalem du XVIIe au début du XXe siècle. Etude de démographie historique*, licentiaatsverhandeling, Université de Liège, 1974-1975 (in machineschrift).

Deze 'deïndustrialisatie' zette tamelijk vroeg in, zoals blijkt uit wat Thonnar hierover zegt¹¹⁸: de oude lakencentra 'se présentent comme des localités rurales et, circonstance digne de remarque, une tendance s'y manifeste vers l'accentuation de leur caractère campagnard au détriment de celui, plus composite, qu'elles tendient autrefois de la présence de petites manufactures et de nombreux ateliers de tisserands à la main' (enquête sur les industries à domicile en Belgique, 1904).

Een andere tijdgenoot, Charles Bihot, schrijft in 1913¹¹⁹: 'Comparée à ce qu'elle était au milieu du XIXe siècle, l'extension des industries campagnardes présente des vides immenses. Elles ont, pour ainsi dire, disparu de la région. Le nombre des ateliers ruraux a décré de plus en plus en vertu de la loi fatale qui attire la main d'oeuvre à l'usine et l'usine à la ville (. . .). La disparition de ces petites fabriques rurales, de ces distributeurs d'ouvrages aux ouvriers en chambre frappa à mort le travail à domicile et le contrecoup de cette crise économique se répercuta d'une façon extraordinaire sur la densité du peuplement'.¹¹⁹

Het zou overdreven zijn te beweren, dat Dalem in het begin van

¹¹⁸ A. Thonnar, *L'industrie du tissage de la laine dans le pays de Verviers et dans le Brabant Wallon*, in *Les industries à domicile en Belgique*, t. 6, Bruxelles, 1904, p. 6.

¹¹⁹ Bihot, *op. cit.*, p. 67-68.

de 20e eeuw een landelijker karakter had dan in het midden van de voorafgaande eeuw, daar immers in plaats van de textielnijverheid de wapensmederij aan huis was gekomen en omdat men een vermindering van het aantal werkenden in de secundaire sektor waarneemt niet ten gunste van de primaire sektor, maar veeleer van de tertiaire (cfr. bijlage).

Toch zijn de boven geciteerde teksten wel degelijk van toepassing op Dalem. Geen enkele geschreven bron maakt ons duidelijk wat zich te Dalem voordeed, toen omstreeks 1890-1895 het laatste weefgetouw kwam stil te liggen. Men mag gerust zeggen, dat het verdwijnen van de eeuwenoude textielarbeid een ernstige crisis heeft veroorzaakt in de dorpsgemeenschap en menselijke drama's in de huishoudens, die van de textiel leefden. Twee mondelinge verklaringen, die we in 1976 te Dalem hebben opgetekend, bevestigen deze veronderstelling.¹²⁰ Volgens de heer Niessen, zoon van een wapensmid en zelf ook wapensmid en kleinzoon van de laatste huiswever, en de heer Martin, oud meester-wapensmid, ondervonden de wevers, die in 1890 nog te Dalem hun beroep uitoefenden, al sedert verschillende jaren toenemende moeilijkheden, toen ze plotseling van de ene op de andere dag bij gebrek aan opdrachten hun werk voorgoed moesten opgeven (1895). Na enkele zeer moeilijke maanden van gedwongen werkloosheid, waardoor hun vrouwen in dagloon moesten gaan werken, werden deze vroegere wevers huiswapensmeden. Ze maakten hun gereedschap zelf en als werkplaats deed meestal een werkbank voor het keukenraam dienst, om zoveel mogelijk licht en warmte te sparen. De wapensmederij was geheel en al afhankelijk van Luik en Herstal. De gegoten stukken metaal, die door een bode bij hen afgeleverd werden, werden door de huisnijveren gepolijst, passend gemaakt en in elkaar gezet. Hierna werden de wapens weer verzameld voor de eindbewerking bij een meester-wapensmid, die ze machinaal bewerkte en die 4 of 5 arbeiders in dienst had.¹²¹ De wapensmederij was een tamelijk bloeiende huisnijverheid tot aan de crisis van 1929.

Volgens de beide geënquêteerden waren de transportmoeilijkheden de oorzaak van de uiteindelijke ondergang van de textielnijverheid te Dalem. Nadat het bedrijf van Rahlenbeck in 1858 in vlammen

¹²⁰ Wij bedanken de heren Niessen en Martin hartelijk voor hun informatie.

¹²¹ Voor de huiswapensmederij zie Alfred André, *L'armurerie liégeoise avant 1914*, in *Le Musée d'Armes. Bulletin trimestriel de l'ASBL 'Les Amis du Musée d'Armes de Liège'*. 4e jaargang, no. 11, maart 1976, p. 10-12 en no. 12, juni 1976, p. 7-12.

was opgegaan, werkten de wevers voor rekening van industriëlen uit Verviers. In het begin werden de weefsels en stoffen naar Verviers gebracht op kruiwagens via de oude weg over Berneau, aldus Niessen. Het gaat om de weg Berneau-Mortroux-Battice-Verviers, waarvan het gedeelte tussen Dalem en Verviers ongeveer 20 kilometer lang was. Men begrijpt, dat bij de opkomst van de spoorweg een dergelijk transportmiddel onherroepelijk moest verdwijnen.

We moeten nog nagaan, of, wat Bihot over de afname van de bevolkingsdichtheid zegt, ook van toepassing is op Dalem. Vooreerst zullen we het antwoord moeten zoeken in de ontwikkeling van het totale bevolkingscijfer van het dorp. Tot 1846 blijft de bevolking groeien: 841 inwoners in 1805, 912 in 1818, 1137 in 1831, 1331 in 1846. Hierna daalt het bevolkingscijfer gestadig en in 1900 heeft het dorp nog 1032 inwoners.¹²²

Welke rol speelt de migratiefactor bij dit ontvolkingsverschijnsel? Tabel 9 toont aan, dat de afname van het aantal inwoners niet toe te schrijven is aan het natuurlijk verloop van de bevolking, omdat het natuurlijk accres, het rekenkundig verschil tussen het jaarlijks aantal geboortes en sterftes, + 490 is; het enige wat dus een rol speelt is de migratiebeweging, waarvan het saldo, het rekenkundig verschil tussen het jaarlijks aantal immigranten en emigranten tussen 1847 en 1900, - 841 is.

Tabel 9. *Overzicht van toe- en afname van de bevolking te Dalem tussen 1847 en 1900*

geboorte	Toename door		overlijden	Afname door		Saldo
	immigratie	totaal		emigratie	totaal	
1888	1876	3764	1398	2717	4115	-351

Als men dit saldo van 351 aftrekt van het bevolkingscijfer van 1846 n.l. 1331, krijgt men voor 1900 een bevolking van 980 zielen.

¹²² A.E.L., *Fonds hollandais*, 3249 (bevolking in 1818); van 1831 tot 1840: *Statistique de la Belgique. Relève décennal 1831-1840. Mouvement de l'état-civil de 1840*, Bruxelles, 1842; voor 1846: A.E.L., *Fonds des communes, Dalem*, bevolkingsregister 1846-56; voor 1900: Archief van het gemeentehuis te Dalem, bevolkingsregister 1891-1900. Cfr. R. Leboutte, *La population de Dalem du XVIIe au début du XXe siècle. Etude de démographie historique*, licentiaatsverhandeling, universiteit van Luik, 1974-1975, machineschrift.

Volgens het bevolkingsregister van 1890-1900 beliep het inwonertal van Dalem in 1900 echter 1023. Het verschil tussen deze twee cijfers is te wijten aan het onnauwkeurig registreren van migranten, een zeer vaak voorkomend verschijnsel.

Uit de ontwikkeling van het migratiesaldo kan men de verslechtering van de economische situatie te Dalem vlak na de crisis van 1846-1847 aflezen. Zie tabel 10. De emigratie verloopt in drie fasen:

- 1) Tussen 1847 en 1861 trokken zoveel mensen uit het dorp weg, dat men gerust kan spreken van een exodus: in 1847-1848 verlieten 173 mensen Dalem; in 1858-1859, 197 en van 1852 tot 1856, 402!
- 2) Vanaf 1861 neemt het aantal emigranten geleidelijk af, maar doordat het aantal immigranten eveneens verminderde, bleef het migratiesaldo negatief.
- 3) Gedurende het laatste decennium van de 19e eeuw was het aantal immigranten bijna even groot als het aantal emigranten.

Tabel 10. *Migratie in relatie tot het beroep (a)*

Jaar	Immigratie			Emigratie			Saldo	
	Textiel	Andere	Totaal	Textiel	Andere	Totaal	Textiel	Totaal
1847-1851	28	146	174	70	249	319	- 42	-145
1852-1856	51	207	258	143	259	402	- 92	-144
1857-1861	18	213	231	147	204	351	-129	-120
1862-1866	5	146	151	60	142	202	- 55	- 51
1867-1871	24	104	128	51	166	217	- 27	- 89
1872-1876	4	145	149	23	187	210	- 19	- 61
1877-1881	0	140	140	25	145	170	- 25	- 30
1882-1886	2	115	117	7	207	214	- 5	- 97
1887-1891	13	122	135	19	203	222	- 6	- 87
1892-1896	3	209	212	17	189	206	- 14	+ 6
1897-1900	2	179	181	11	193	204	- 9	- 23
1847-1900	150	1726	1876	573	2144	2717	-423	-841

(a) Deze cijfers geven niet alleen de personen aan, die werkzaam zijn in de textielnijverheid of in een andere bedrijfstak, zoals boeren, handwerkslui, vrije beroepen etc., maar ook hun huisgenoten, vrouwen en de kinderen en de andere bloedverwanten.

Voor de periode 1882-1886 bijvoorbeeld telt men 3 textielarbeiders die emigreren. Zij zijn vergezeld van 4 gezinsleden.

De voorgaande tabel toont de rol, die de textielnijverheid speelt in de migratiebewegingen. Wat de immigratie betreft, blijkt Dalem geen aantrekkingskracht meer uit te oefenen op de arbeiders. Feitelijk veroorzaakt de depressie in die bedrijfstak een ware aderlating: tussen 1847 en 1861 verlaten 117 textielarbeiders met 253 vrouwen en kinderen het dorp. Zij gaan vooral naar Verviers. Tussen 1847 en 1900 houdt een kwart van de emigratie direkt verband met de hachelijke positie, waarin de textielnijverheid verkeerde. Van de 215 textielarbeiders, die tussen 1847 en 1900 zijn geëmigreerd, zijn er 131 naar Verviers vertrokken (61%), 31 naar Luik (14%). De rest verspreidde zich over het Land van Herve.

Het dorp heeft niet het hoofd kunnen bieden aan de groeiende moeilijkheden in de textielnijverheid ten plattelande, ondanks een poging tot omschakeling. Emigratie was derhalve de enige oplossing. Hoe kon dit in Dalem gebeuren?

De oorzaken, die hebben geleid tot het mislukken van de industrialisatie in de regio Dalem, zijn veelvuldig en de gevolgen zijn zo met elkaar verweven, dat het moeilijk is om aan te geven, welke rol ieder van haar afzonderlijk gespeeld heeft. De brand van 1858 is zeker niet de enige oorzaak van de zeer benarde situatie, waarin de textielnijverheid te Dalem verkeerde. Uit de voortdurende vermindering van het aantal arbeiders tussen 1846 en 1866 valt op te maken dat de eerste symptomen van de ondergang zich manifesteren in 1846-1847, dus tijdens de grote Europese economische crisis van de vorige eeuw. Dalem heeft andere moeilijke jaren, met name van 1795 tot 1797 en van 1814 tot 1818 goed doorstaan. Waarom was dan de crisis van 1846-1847 fataal? Het feit, dat de textielnijverheid te Dalem niet van de ene op de andere dag is verdwenen, maar tot 1890 bleef voortbestaan, wijst er op, dat de diepere oorzaak van de moeilijkheden niet van conjuncturele aard was. Ze moet gezocht worden in de structuur van de op het platteland gevestigde industrieën. Men denkt dan met Charles Bihot eerst aan de onweerstaanbare concurrentie van Verviers. Deze stad was immers reeds gedurende de eerste dertig jaar van de 19e eeuw een zeer belangrijk industrieel centrum maar dat belette niet, dat er zich te Dalem een textielnijverheid ontwikkelde. Als Verviers tussen 1835 en 1880 de oorzaak is geweest van de ontvolking van het omringende platteland, dan kwam dat, omdat een toenemende concentratie van mensen en materieel nodig werd. Deze concentratie is vooral in de hand gewerkt door een zeer belangrijke nieuwe ontwikkeling: de spoorweg. Verviers, Pepinster, Ensival en Dolhain

werden reeds in 1842 door een spoorlijn met Luik en de rest van het land verbonden. De regio Dalem kwam daardoor tegelijkertijd in een nog groter isolement terecht.¹²³ Verbetering van het wegennet kon nauwelijks enig soelaas bieden voor de rampzalige gevolgen van de concurrentie van de spoorwegen. Toen de regio Verviers in 1884 een verbinding kreeg met Keulen en Gladbach via Aken, met Frankrijk en het noorden via Luik en met het Groot-hertogdom Luxemburg door de lijn via Gouvy, was Dalem nog lang niet toe aan spoorverbinding.¹²⁴

Conclusie

Toen we met dit artikel begonnen, hebben we ons de vraag gesteld: hoe konden de gevolgen van de industriële revolutie voelbaar zijn in Dalem, een dorp van nauwelijks duizend inwoners? Alvorens hierop een antwoord te geven moeten we ons afvragen of in het geval Dalem wel gesproken kan worden van industriële revolutie. Naar onze mening is dit wel het geval, want het gaat hier wel degelijk om de toepassing van het *factory-system*, waarbij de twee wezenlijke aspecten van de industriële revolutie aanwezig waren:

- a) De concentratie van kapitaal uit verscheiden bronnen door middel van vennootschappen, wat weer de ontwikkeling van boekhouding en bedrijfsadministratie met zich meebracht.
- b) De concentratie van mensen en machines onder één dak. Wat het bedrijf Rahlenbeck aangaat, is die concentratie opmerkelijk, omdat alle fasen in het fabricageproces van laken, inclusief het verven van de wol en het vollen, binnen de muren van de fabriek werden uitgevoerd. De nodige reparaties vinden in de fabriek zelf plaats, zoals blijkt uit de aanwezigheid van een timmerwerkplaats en een smederij.

Bovendien manifesteerde zich onder Christian Wilhelm Rahlenbeck nog een ander aspect van de industriële revolutie: de scheiding tussen de plaats waar de goederen gefabriceerd worden en de plaats waar de administratie en de directie gehuisvest zijn. Rahlenbeck beschikte weliswaar te Dalem over een imposant gebouw, van waaruit het bedrijf werd geleid, maar de beslissingen werden

¹²³ Cfr. E. Nicolat, *Les chemins de fer de l'Etat en Belgique, 1834-1884. Etude historique économique et statistique*, Bruxelles, 1885; V. Lamalle, *Histoire des Chemins de fer belges*, Bruxelles, 1953.

¹²⁴ Institut cartographique militaire, *Carte des chemins de fer de la Belgique au 31 décembre 1884* (échelle 1/600.000), Bruxelles, 1885.

genomen in zijn woonplaats Brussel, waar zich ook de boeken en bescheiden bevonden.

Daar ook oefende hij zijn diplomatieke functie uit. De directeur van de fabriek woonde te Dalem.

Ook al kunnen we in het geval Dalem beslist spreken van industriële revolutie, toch moeten we hierbij enkele kanttekeningen maken. Door de opkomst van de fabriek is het handwerk niet verdwenen noch het thuiswerk. Integendeel, het heeft zelfs niet het aanzicht van het dorp veranderd. Deze symbiose tussen twee wijzen van produceren – de fabriek en het handwerk – schijnt karakteristiek te zijn voor de wolindustrie. Men vindt haar terug te Leeds en H. Heaton spreekt in dit verband van 'Only an Industrial Half – Revolutionary'.¹²⁵

Waarom te Dalem? De Scheiblers hebben het dorp uitgekozen vanwege zijn ligging: het dorp behoorde tot het grondgebied van de Verenigde Provinciën. Anders gezegd, door een samenloop van omstandigheden is Dalem de vestigingsplaats geworden van het bedrijf van Wilhelm Scheibler.

Toch verklaart dit niet alles: de bewoners van Dalem moesten bereid zijn deze fabriek te accepteren. Aan deze voorwaarde werd voldaan, omdat de inwoners van Dalem al lang niet meer van de landbouw alleen leefden. Ook het handwerk speelde er een belangrijke rol. Het is in één woord de samenwerking geweest tussen ondernemende industriëlen en dorpelingen, die bereid waren zich aan te passen aan een andere levenswijze, die de industrialisatie van Dalem heeft begunstigd.*

¹²⁵ Herbert Heaton, *The Yorkshire Woollen and Worsted Industries*, 2nd édition. Oxford, 1965, p. 19. R. A. Buchanan, *Industrial Archaeology in Britain*, Penguin Books, 1972, p. 135-136.

* Dit artikel werd vertaald door H. M. Janssen.

Bijlage. Beroepsstructuur te Dalem van 1804 tot 1890

1804.

	Mannen	Vrouwen	Kinderen beneden 15 j.		Totaal
			m.	v.	
A. Totaal					
I	41	9	—	—	50
II	152	169	—	—	321
III	16	9			25
Beroepsklasse onbekend	31	21			52
Actieve bevolking	240	208			448
Niet-actieve bevolking	167	226			393
Totaal	407	434			841
B. Textiel					
Spinners	51	144			195
Wevers	61				61
Kaarders	2				2
Breisters		5			5
Naaisters		19			19
Snijders	3				3
Fabrikanten van serge	4				4
Fabrieksdirecteur	1				1
Boekhouder	1				1
Totaal	123	168			291
C. Wapensmeden	0	0			0

I = primaire sector (boeren, landarbeiders); II = secundaire sector (mijn, metaal, hout, voeding, leder, textiel, bouw); III = tertiaire sector (handel, transport, vrije beroepen, openbare diensten); beroepsklasse onbekend: vaak worden we niet over het beroep geïnformeerd, maar over de sociale status (arbeider, dienstbode, dagloner, leerling etc.). Over het gebruik van beroepsindeling in de historiografie cfr.

Et. Hélin, Cl. Desana, *La démographie historique au L.A.S.L.A.*, in *International Organisation for Ancient Languages by Computers Revue*, no. 4, Liège, 1970, p. 83-101.

Et. Hélin, *Variables démographiques en rapport avec la profession*, in *Annales de Démographie historique*, Paris, 1972, p. 215-220.

W. A. Armstrong, *The use of information about occupation*, in *Nineteenth-century society. Essays in the use of quantitative methods for the Study of social data*, Cambridge, 1972, p. 191-253.

Ph. Pinchenel, *Structures sociales et dépopulation rurale dans les campagnes picardes de 1836 à 1936*, Centre d'études économiques, Paris, 1957.

Opmerking: De personen genoemd onder B en C zijn ook onder A, n.l. bij de totale beroepsbevolking, begrepen.

	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Kinderen beneden 15 j.</i>		<i>Totaal</i>
			<i>m.</i>	<i>v.</i>	
A. Totaal					
I	59	14	2	1	76
II	257	88	27	10	382
III	33	12			45
Beroepsklasse onbekend	63	31	2	4	100
Actieve bevolking	412	145	31	15	603
Niet-actieve bevolking	31	278	209	210	728
Totale bevolking	443	423	240	225	1331
B. Textiel					
Woluitpluizer	1				1
Uitpluisters		20			20
Spinners	76				76
Haspelaars	18		7	2	27
Garenwinder	1				1
Kaarders	3	21	1	5	30
Wevers	43				43
Nopsters		18			18
Vollers	1				1
Rouwers	17				17
Scheerders	10		2		12
Ververs	4				4
Persers	0				0
Dradenknopers	4	1	17	3	25
Binders v. kaardebollen	1				1
Sorteerder-stopper		2			2
Werkbazen	5				5
Opzichters in spinnerijen	2				2
Fabrieksdirekteuren	2				2
Machinedrijvers	1				1
Klerken	2				2
Boekhouders	2				2
Lakenkoopman	1				1
Breisters		5			5
Naaisters		17			17
Hoedenmaaksters		2			2
Kleermakers	2				2
Totaal	196	86	27	10	319
C. Wapensmeden	11				11

	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Kinderen beneden 15 j.</i>		<i>Totaal</i>
			<i>m.</i>	<i>v.</i>	
A. Totaal					
I	62	12	1	1	76
II	234	85	18	22	359
III	30	11			41
Beroepsklasse onbekend	31	27	1		59
Actieve bevolking	357	135	20	23	535
Niet-actieve bevolking	47	242	159	185	633
Totale bevolking	404	377	179	208	1.168
B. Textiel					
Woluitpluizer	1				1
Uitpluisters		11		2	13
Spinners	48	1			49
Haspelaars	4	1	6	1	12
Kaarders	3	8		5	16
Wevers	50				50
Nopsters	1	17		4	22
Vollers	3				3
Rouwers	19				19
Scheerders	5				5
Ververs	5				5
Persers	4				4
Dradenknopers	7	2	8	1	18
Stopper-sorteerder		8			8
Werkbazen	4				4
Opzichters in spinnerijen	3				3
Direkteuren	2				2
Handschoenmaaksters		6		6	12
Naaisters		13		2	15
Kleermakers	3				3
Hoedenmaaksters		9		1	10
Borduursters		2			2
Machinedrijvers	2				2
Onderhoudsmonteurs	5				5
Lakenkoopman	1				1
Boekhouder	1				1
Fabrieksarbeider	1				1
Totaal	172	78	14	22	286
C. Wapensmeden	19				19

	Mannen	Vrouwen	Kinderen beneden 15 j.		Totaal
			m.	v.	
A. Totaal					
I	61	19			80
II	217	65	9	4	295
III	31	21			52
Beroepsklasse onbekend	11	33		1	45
Actieve bevolking	320	138	9	5	472
Niet-actieve bevolking	42	235	163	155	595
Totale bevolking	362	373	172	160	1.067
B. Textiel					
Woluitpluizer	1				1
Spinners	17	2			19
Haspelaars		5			5
Kaarders		10	1	1	12
Wevers	62	9			71
Nopsters		2			2
Dradenknopers	6		5	1	12
Werklui	2	6		1	9
Opzichters in spinnerij	3				3
Naaisters		13			13
Kleermakers	3		1		4
Hoedenmaaksters		5			5
Breisters		3			3
Onderhoudsmonteurs	2				2
Machinedrijver	1				1
Boekhouder	1				1
Lakenkoopman	1				1
Handelaarster in breiwool		1			1
Totaal	99	56	7	3	165
C. Wapensmeden	72	6	2	1	81

	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Kinderen beneden 15 j.</i>		<i>Totaal</i>
			<i>m.</i>	<i>v.</i>	
A. Totaal					
I	49	23	1	1	74
II	221	55	9		285
III	29	26			55
Beroepsklasse onbekend	30	14			44
Actieve bevolking	329	118	10	1	458
Niet-actieve bevolking	29	236	198	177	640
Totale bevolking	358	354	208	178	1.098
B. Textiel					
Spinners	5				5
Kaarder		1			1
Wevers	63	16	4		83
Hoedenmaaksters		4			4
Naaisters		21			21
Snijders	3				3
Onderhoudsmonteurs	3				3
Machinedrijver	1				1
Lakenkooplui	2				2
Wolhandelaarster		1			1
Totaal	77	43	4		124
C. Wapensmeden	103	5	4		112

	Mannen	Vrouwen	Kinderen beneden 15 j.		Totaal
			m.	v.	
A. Totaal					
I	54	17	3		74
II	243	65	10	2	320
III	42	22	1		65
Beroepsklasse onbekend	11	19		3	33
Actieve bevolking	350	123	14	5	492
Niet-actieve bevolking	40	219	149	141	549
Totale bevolking	390	342	163	146	1.041
B. Textiel					
Spinners		1			1
Wevers	54	15	1		70
Ververs	1				1
Breisters		1			1
Hoedenmaaksters		2			2
Naaisters		30		2	32
Kleermakers	4				4
Onderhoudsmonteur	2				2
Lakenhandelaren	3	2			5
Wolhandelaarster		1			1
Totaal	64	52	1	2	119
C. Wapensmeden	142	9	7		158